

Vol 42
Nru 211
Jannar - Marzu 2021

LART

Imqaddsa

RIVISTA BIBLIKA

L-ART IMQADDSA

Rivista Biblika
li toħroġ kull tliet xhur
mill-Kummissarjat tal-Art
Imqadssa tal-Provinċja
Frangiskana Maltija

EDITUR:

P. Twanny Chircop OFM
Kummissarju
tal-Art Imqadssa

BORD EDITORJAL:

P. Marcello Ghirlando OFM
P. Noel Muscat OFM
Mr. Louis Casha

DISTRIBUZZJONI:

Fra. Lorrie Zerafa OFM

ABBONAMENT:

€10 fis-sena
€15 jew aktar Sostenitur

Kummissarjat
tal-Art Imqadssa
8, Triq Santa Luċija,
Valletta, VLT 1213
Malta.
Tel: 2124 2254

DISINN U STAMPAR:

Best Print Co. Ltd

Il-Materjal kollu li jidher
f'din ir-Rivista
huwa Copyright ©
tal-Kummissarjat tal-Art
Imqadssa u l-Edizzjoni
TAU, 2021

comalt@ofm.org.mt
www.ofm.org.mt

Qoxra Quddiem:
*L-Għar Knisja
tal-Annunċjazzjoni f'Nazaret*

Werrej

6

15

19

24

6 L-Ghar-Knisja Talannunċjazzjoni tal-Vergni Marija f'Nazaret

15 Ġuda l-Iskarjota Appostlu u Traditur

19 Ġeremija ghand il-Fuhhari (Ġer 18, 1-5) (1)

24 Hjiel ta' Ġografija Biblika

37 "Wikkiel u Sakranazz" (Lq 7:34): It-Tema Tal-Ikel Fl-Evanġelju Skont San Luqa

37

IL-KUMMISSARJI

TAL-ART

IMQADDSA

ILHOM JEŽISTU

600 SENA

Fit-2 ta' Frar, festa tal-Prezentazzjoni tal-Mulej, il-Papa Frangisku kiteb b'idejh stess ittra li baghat lil P. Francesco Patton OFM, Kustodju tal-Art Imqaddsa. Fl-Ittra l-Papa ried jifrah lill-Kustodja tal-Art Imqaddsa fl-okkażżjoni tas-600 anniversarju minn meta twaqqfu l-Kummissarji tal-Art Imqaddsa permezz tal-Bulla *His quae pro ecclesiasticarum* tal-Papa Martinu V, datata 14 ta' Frar 1421, illum imharsa fl-Arkivji tal-Kustodja tal-Art Imqaddsa f'Ġerusalem. L-Ittra tal-Papa Frangisku tghid hekk:

“Vatikan, 2 ta' Frar. Għażiż hija. Fl-14 tax-xahar infakkru s-600 sena mill-istitutazzjoni tal-Kummissarji tal-Art Imqaddsa permezz tal-Papa Martinu V. Wara dawn is-sekli kollha l-missjoni tal-Kummissarji tibqa' dejjem attwali: dik li twiežen, tippromwovi, tivvalorizza l-missjoni tal-Kustodja tal-Art Imqaddsa billi tagħmel l-almu tagħha biex jinholqu relazzjonijiet ekkleżjali, spiritwali u karitattivi li għandhom bhala centru l-art li fiha għex Ġesù. Jiena nsostni u nbierек dan is-servizz prezzjuż u nawgura li jista' jkun dejjem aktar żerriegħa ta' fraternità. Lil kulhadd inwassal il-barka tiegħi, u nitlobkom biex, jekk jogħġobkom, ma tinsewx titolbu għalija. Fraternament, Francesco.”

Minn dati storiċi jirriżulta li, lejn tmiem is-seklu 14, il-Frangiskani tal-Kustodja tal-Art Imqaddsa kienu organizzaw

...editorjal

Papa Frangisku Gerusalem 2014

Ittra Papa Francesco

sistema ta' għajnuna finanzjarja lill-istess missjoni, billi kellhom prokuraturi lajci f'diversi bliet Ewropej li kienu jiġbrulhom il-fondi u jibgħathuom fl-Art Imqaddsa. Din il-figura tal-Prokuratur tiġi qabel dik tal-Kummissarju. Hekk nafu li fl-1392 in-negozjant Ruggero Contarini tqabbad mill-Kustodju P. Gerard Chauvet biex ikun prokuratur fir-Repubblika ta' Venezja. Hekk il-Papa Martinu V, fil-Bulla *Salutare Studium* iddefenda l-privileġġi ta' dawn il-prokuraturi biex jiġbru fondi għall-Frangiskani tal-Art Imqaddsa. Din il-figura ta' Prokuratur bil-mod il-mod giet sostitwita minn dik tal-Kummissarju, li kien ikun dejjem patri Frangiskan.

Fl-1640 fra Benigno da Genova, Ministru Ġeneral tal-Frangiskani, ordna li kull provinċja tal-Ordni kellha twaqqaf Kummissarjat tal-Art Imqaddsa. F'Malta l-Kummissarjat kien diġà jeżisti mill-1636, fl-ospizju li kien inxtara maġenb il-kunvent, fejn għadu sal-lum. B'hekk nistgħu nġhidu li Malta kienet minn ta' quddiem nett li jkollha Kummissarjat tal-Art Imqaddsa, billi hi kienet f'pożizzjoni privileġġjata bħala port, kif kienu l-Kummissarjati antiki ta' Venezja, Napoli u Palermo. Kienu hafna dawk il-missjunarji li kienu jieqfu Malta biex jistennew gifen li jehodhom lejn Candia (Kreta) jew Ċipru, u mbagħad lejn il-portijiet tal-Libanu u tal-Palestina,

jiġifieri Tir, Sidon, Akri jew Gaffa, li minnhom kienu mbagħad jistgħu jilhq u Gerusalem u l-Postijiet Imqaddsa. Mhux biss, imma fil-kunvent Ta' Ġiezu tal-Belt Valletta, fejn jinsab il-Kummissarjat, matul is-seklu 18 twaqqfet skola tal-Gharbi, li fiha għallmu diversi Frangiskani Maltin li kienu esperti fl-Gharbi, u li kienu jgħallmu fil-kulleġġ ta' San Bartolomeo all'Isola u f'dak ta' San Pietro in Montorio, f'Ruma. Dawn il-professuri tal-Gharbi hallewlna manuskritti prezzjużi li ghadhom imħarsin fl-Arkivji tal-Provinċja Frangiskana, u kienu għallmu lil diversi patrijiet li spiċċaw missjunarji fl-Art Imqaddsa, fejn kienu saħansitra kappillani tal-parrocċi tal-Insara Gharab

f'Ġerusalemm, Betlehem, Nazaret, Aleppo fis-Sirja, u Ħarissa fil-Libanu.

Il-Kummissarju tal-Art Imqaddsa f'Malta kellu dejjem rwol importanti fil-ġbir ta' għajnuna għal din il-missjoni. Sa minn żmien l-Ordni ta' San Ġwann daħlet id-drawwa li l-Kummissarju jmur personalment idur il-parroċċi fl-irhula u l-bliet ta' Malta biex jagħmel il-ġabra hekk imsejha "tal-Qabar ta' Kristu." Din il-ġabra, li l-Knisja ilha torganizzaha fid-djoċesijiet kollha nhar il-Ġimgħa l-Kbira, f'Malta kienet haċet din il-bixra partikulari li fiha l-Kummissarju jmur personalment fil-parroċċi matul diversi Ħdud tas-sena, biex hekk ikellem lill-insara dwar din il-missjoni u jhegġgħom joffru l-għajnuna tagħhom għall-insara li jgħixu fl-Art Imqaddsa u għall-patrijiet Frangiskani fil-kura li jieħdu tas-Santwarji tal-Fidwa.

Matul is-sekli din il-ħidma żviluppat u fi żminijiet reċenti nfirxet f'diversi oqsma ta' hidma b'risq din il-missjoni. Dan għaliex id-dmirijiet tal-Patri Kummissarju tal-Art Imqaddsa jinkludu diversi aspetti. (1) Il-Kummissarju hu l-animatur tal-missjoni tal-Art Imqaddsa f'isem il-Kustodju fil-pajjiż jew

provinċja li filhom jgħix, u hu għandu d-dmir li jxerred informazzjoni dwar l-Art Imqaddsa b'kull mezz, inklużi mezzi ta' pubblikazzjoni u l-użu tal-mass media. (2) Il-Kummissarju hu r-rappreżentant uffiċjali tal-Kustodju biex jiġbor fondi u għajnuniet u jibgħathom fil-missjoni tal-Art Imqaddsa, bl-iskop li l-Kustodja tkun tista' tkompli l-missjoni tagħha li tiehu kura tas-Santwarji u tar-restawr tagħhom, li tikkura l-komunità Kristjana lokali bl-azzjoni pastorali, li tipprovdi edukazzjoni (skejtel u boroż ta' studju), abitazzjoni (bini ta' appartamenti), opportunitajiet ta' xogħol fl-attivitajiet tagħha, lill-Insara li jgħixu fit-territorji tal-missjoni. (3) Il-Kummissarju jgħin lill-Kustodja billi janima pellegrinaġġi u jhegġegħ lill-Insara jżuru l-Postijiet Qaddisa, u jakkumpanjahom hu, jorganizza korsijiet u attivitajiet oħrajn ta' formazzjoni biblika dwar l-Art Imqaddsa. (4) Il-Kummissarju hu l-lehen tal-Kustodja fi ħdan il-Knisja lokali li fiha jgħix, bil-kuntatti tiegħu mal-isqfijiet, mal-kappillani tal-parroċċi u mal-kleru, u wkoll billi jippromwovi l-attività ta' studji speċjalizzati li

tipprovdi l-Kustodja fil-qasam tal-istudji bibliċi u ta' arkeoloġija biblika.

Il-Kummissarjat tal-Art Imqaddsa f'Malta iwettaq din il-ħidma kollha b'mod professjonali u impenjattiv, bil-kollaborazzjoni ta' diversi patrijiet Frangiskani li għexu fil-missjoni tal-Art Imqaddsa jew studjaw fiha. Il-livell għoli ta' formazzjoni li tingħata permezz ta' din ir-Rivista "L-Art Imqaddsa", permezz ta' korsijiet bibliċi, u speċjalment waqt il-pellegrinaġġi, hu prova tal-impenn tal-Patri Kummissarju u l-kollaboraturi tiegħu biex titkompla din it-tradizzjoni hekk antika ta' impenn favur l-Art Imqaddsa.

Biex ifakkar dan l-anniversarju importanti, l-Kustodju tal-Art Imqaddsa, P. Francesco Patton, iċċelebra quddiesa fil-Qabar ta' Kristu nhar it-Tnejn 15 ta' Frar fis-6:30am, u ried li l-Kustodja tiddeċa jum ta' talb għall-ħidma prezzjuża tal-Kummissarji li jirrappreżentawha mad-dinja kollha.

**L-GĦAR-KNISJA TAL-
ANNUNĊJAZZJONI
TAL-VERĠNI MARIJA
F'NAZARET**

Noel Muscat ofm

Gherien-Knejjes fl-Art Imqaddsa (I)

Fl-Art Imqaddsa hemm diversi Santwarji li huma mibnijin madwar jew fuq għerien naturali li juru wkoll intervent uman bil-bini ta' gorboġ quddiemhom. Huma xhieda tal-ħajja trogloditika tal-abitanti tal-Palestina ta' żmien Ġesù. Dan kollu m'għandux għax iġegħelna niskantaw, għax nafu li insedjamenti trogloditiċi kienu komuni fir-reġjun tal-Mediterran, inkluż f'pajjiżna, fejn għadna nngħożzu eżempji ta' dawn l-irhula ġo għerien fl-għoljiet u l-irdumijiet. Ma dawn l-insedjamenti nsibu wkoll fdalijiet ta' postijiet ta' kult taħt forma ta' knejjes fl-għerien, l-aktar meta dawn kienu marbutin ma'

komunitajiet monastiċi jew ta' eremiti, jeww inkella, bħal fil-każ tal-Art Imqaddsa, ma' tifikriet importanti tal-ħajja ta' Kristu u tal-Verġni Marija.

Se nibdew din is-sensiela ta' artikli billi nitkellmu dwar l-għar-knisja tal-Annunċjazzjoni f'Nazaret, li hu meqjum sal-lum bħala l-post fejn il-Verġni Marija kellha t-tħabbira tal-anġlu Gabrijel kif rakkontata minn Luqa 1,26-38. L-għarfinen tagħna dwar il-bidu ta' dan is-Santwarju hu possibbli minn studji u riċerki arkeoloġiċi li saru, l-aktar bil-ħidma tal-mibki arkeologu Franġiskan tal-*Studium Biblicum Franciscanum*

ta' Ġerusalemm, Patri Bellarmino Bagatti (1905-1990), li mexxa l-iskavi ta' Nazaret mill-1955 sal-1971.

L-Għar-Knisja fil-kuntest tar-raħal ta' żmien Ġesù

Għalkemm il-Vanġeli jsejhu lil Nazaret bl-isem ta' *pólis* (belt), nafu mill-iskavi li saru li kienet biss raħal żgħir u insinjifikanti. Il-kliem ta' Natanjel f'Ġw 1,45 jesprimu dan b'mod ċar: "Tista' toħroġ xi haġa tajba minn Nazaret?"

San Luqa joffrilna deskrizzjoni topografika tar-raħal meta jikteb: "Meta semgħu dan fis-sinagoga kulhadd imtela bil-korla; qamu, u ħarġuh 'il barra mill-belt, ħaduh fuq xifer

Celebrazzjoni fil-livell tal-għar

ta' rdum tal-gholja li fuqha kienet mibnija l-belt tagħhom, u riedu jixhtuh minn hemm fuq għal isfel” (Lq 4,28-29). Din id-deskrizzjoni turina li r-raħal ta' Nazaret kien mibni mal-ġenb ta' rdum li tahtu kien hemm wied, mela post ideali li fih kienu jinsabu l-għerien li kienu jiġu utilizzati bhala abitazzjoni għan-nies u l-bhejjem domestiċi.

Il-Vanġeli jtkellmu minn żewġ għerien-djar partikulari fir-raħal. Id-dar ta' Marija, li fiha kienet toqgħod qabel iż-żwieġ tagħha ma' Ġużeppi, u fejn sehhet il-ġrajja tal-Annunċjazzjoni, tissemma b'mod esplicitu f' Lq 1,56: “Marija baqgħet ma' Elizabetta għal xi tliet xhur, u mbagħad reġgħet lura lejn darha (*eis tòn oikon autēs*). Id-dar ta' San Ġużepp tigi murija bhala dar distinta minn Mt 1,18: “Marija, wara li tgħarrset ma' Ġużeppi, qabel ma marru joqogħdu

flimkien, saret omm bil-hidma tal-Ispirtu s-Santu.”

Mill-Vanġeli naraw kif l-għar-dar ta' Marija hu distint mill-għar-dar ta' Ġużeppi, b'tali mod li matul is-sekli dejjem kienu jeżistu żewġ Santwarji distinti, wiehed iddedikat lill-Annunċjazzjoni u l-ieħor lill-Familja mqaddsa, dejjem fl-istess kuntest ġeografiku tar-raħal ta' Nazaret kif kien fl-1 seku u kif hareġ mill-iskavi ta' Patri Bagatti.

In-nies li kienu jgħixu bhala komunità f'dan ir-raħal kienu jinkludu l-qraba ta' Ġesù, hekk li Mt 13,54 jikteb: “[Ġesù] mar lejn pajjiżu. Beda jgħallem fis-sinagoga tagħhom.” Jidher ċar li n-nies ta' Nazaret li fihom hu interessat l-evanġelista kienu l-qraba ta' Ġesù. Dawn l-aħwa tal-Mulej (Mt 12,46: “ħutu”) huma indikati b'isimhom: “Dan m'huwiex bin il-mastrudaxxa? Ommu m'hijiex dik li jisimha Marija, u ħutu Ġakbu u Ġużeppi u Xmun u Ġuda?”

(Mt 13,55). Dawn il-persunaġġi, li jidhru minn xi daqqiet favorevoli għal Ġesù u drabi oħra pjuttost ostili lejh, huma meqjusin li kienu jiffurmaw l-ewwel komunità ta' Lhud-Insara f'Nazaret, għalkemm hu diffiċli li niddistingwuhom b'mod ċar mir-riferimenti għall-ismijiet tagħhom fil-Vanġeli.

Il-fonti letterarji tal-ewwel seklidwar il-komunità Lhudija-Kristjana madwar l-Għar-Knisja tal-Annunċjazzjoni

Il-kitba apokrifa magħrufa bhala *Protovanġelu ta' Ġakbu*, miktuba fit-2 seku fil-kuntest tal-komunità Lhudija-Kristjana fil-Palestina titkellem dwar Marija u t-tifikiriet tal-Annunċjazzjoni. Hi tqiegħed il-fatt f'żewġ postijiet distinti, fuq l-għajn u fid-dar, imma titkellem minn Ġerusalemm u qatt mill-Galilija, billi ssostni li Marija trabbiet u giet ikkonsagrata lil Alla fit-Tempju. Il-komunità Lhudija-Kristjana kellha interess teologiku aktar milli storiku. Bl-iżvilupp tal-komunità Ġentili-Kristjana (jiġifieri l-komunità ta' Kristjani li kienu kkonvertew mill-paganeżmu) iż-żewġ fatti jiġu murija l-ewwel fl-għajn tar-raħal (fejn illum hemm il-knisja Griega-Ortodossa ta' San Gabrijel) u fid-dar tal-Vergni Marija, l-għar-knisja tal-Annunċjazzjoni.

Dehra ta' Nazaret fil-qedem - l-Għajn tar-raħal

Kitbiet oħrajn apokrifi segwew il-*Protovangġelu ta' Ġakbu*, fosthom il-*Vangġelu tal-Psewdo-Matthew*, il-*Vangġelu ta' San Tumas*, u l-*iStorja ta' Ġużeppi l-Mastrudaxxa*. Din tal-aħħar ġejja minn dokument bil-lingwa Kopta u tqiegħed fuq fomm Ġesù r-rakkont tal-mewta qaddisa ta' missieru Ġużeppi. Din il-kitba apokrifa thallat flimkien ir-rakkont ta' Luqa ma' dak tal-*Protovangġelu ta' Ġakbu*, u turi li, wara li Ġużeppi ġie lura mill-Eġittu fejn kien ħarab mal-Familja Imqaddsa, hu mar joqgħod Nazaret, imma li qabel miet mar jitlob fit-Tempju ta'

Ġerusalem. Miet f'Nazaret fejn ġie midfun fil-qabar tal-familja. It-tradizzjoni ta' "qabar ta' San Ġużepp" għadha murija f'qabar Lhudi *khokim* (għamla ta' forn) li hemm fil-kunvent tas-Sorijiet ta' Nazaret.

Il-"qbara tal-Mulej" kellhom importanza kbira fl-ewwel seklu, kemm f'Ġerusalem, fejn jissemmew minn Luqa fl-Atti tal-Appostli 1,4, kif ukoll fil-Galilija. F'Ġerusalem Ġakbu "hu l-Mulej" nġhata t-tmexxija tal-Knisja sa ma miet martri fis-sena 62, u warajh mexxa l-Knisja Xmun, li miet martri fil-persekuzzjoni ta' Trajanu (98-117).

Fil-każ ta' Nazaret l-istorja tal-komunità jirrakkontaha l-istoriku Eġesippu (115-185), li kien midhla tal-komunità Lhudija-Kristjana tar-raħal, u li jgħid li l-"qbara tal-Mulej" għexu hemmhekk għal madwar żewġ sekli, speċjalment id-dixxendenti ta' Ġuda, wiehed mill-"ahwa" ta' Ġesù. Il-*Kostituzzjonijiet Apostoliċi* (VII,46) jagħmlu minn Ġuda t-tielet isqof ta' Ġerusalem, u jsejhulu "Ġuda ta' Ġakbu", għalkemm l-istoriku Ewsebjū ta' Ċesarija jgħid li t-tielet isqof kien jismu "Iustus".

Kien Eġesippu li tana r-rakkont li wasal għandna

Il-mewt ta' San Ġużepp - Jacques Stella - Mort de Saint Joseph

permezz ta' Ewsebj u ta' Ċesarija fit-tielet kapitlu tal-*Historia Ecclesiastica*, u li jitratta dwar kif iż-żewġ ulied ta' Ġuda, Zoker u Ġakbu, li kienu bdiewa, tressqu quddiem l-Imperatur Domizjanu (81-96) mixlijin li kienu dixxendenti ta' David. L-Imperatur staqsihom x'kien ix-xogħol tagħhom, u huma wieġbu li kienu bdiewa li kellhom xi għelieqi u wrewh il-kallijiet ta' idejhom bħala prova tax-xogħol iebes ta' bdiewa. L-Imperatur staqsihom dwar Kristu u s-saltna tiegħu, u huma weġbuh li din ma kinetx saltna tal-art imma tas-sema. Fuq dan il-kliem li wera li ma kinux perikolużi għall-istituzzjoni Rumana, Domizjanu tahom il-ħelsien. Eġesippu jgħid li huma saru kapijiet tal-knejjes, u kienu

martri u qraha tal-Mulej li għexu sa żmien Trajanu.

Nazaret ma kinetx tidher fil-lista ta' sedi ta' isqfijiet, imma dan għaliex dawn il-listi normalment kienu jsemmu biss l-isqfijiet ġejjin mill-komunitajiet Gentili-Kristjani.

Sant'Epifanju jgħidilna li l-Ebjoniti (setta eretika ta' Lhud-Kristjani) kellhom l-isqfijiet tagħhom, u x'aktarx anke l-komunitajiet ta' Nazarentani. Imma f'Tiberija kien hemm isqof Lhudi-Kristjan, u kien minn hemm li kien il-Konti Ġużeppe ta' Tiberija (c.285 - c.356), esponent importanti tal-komunità Lhudija-Kristjana.

Fost il-“qraha tal-Mulej” jissemma Konon, li miet martri fl-Asja Minuri. Martirizzat waqt il-

persekuzzjoni ta' Deċju (249-251) huwa sqarr li kien minn Nazaret fil-Galilija u mill-familja ta' Kristu li lilu kien iqim.

L-Għar-Knisja tal-Annunċjazzjoni fl-era Biżantina (sekli 4-7)

X'aktarx li f'Nazaret kienet diġà teżisti knisja minn żmien l-Imperatur Kostantinu, li miet fis-sena 337. Il-pellegrina Egeria, li żaret l-Art Imqaddsa fis-sena 384, fid-djarju tagħha ssemmi biss għar kbir fejn kienet għexet Marija u fejn kien hemm altar.

Fl-*Onomasticon*, Ewsebj u ta' Ċesarija jikteb: “Nazaret, li minnha Kristu issejjaħ Nażri, u li fiha hemm Nazzareni li llum huma Kristjani, tinsab fil-Galilija,

Il-Bażilika tal-Annunċjazzjoni

xi 15-il mil fuq il-lvant tal-Għolja tat-Tabor.”

San Ġormu jsejjah lil Nazaret *viculus*, jiġifieri raħal. Ma jsemmi l-ebda knisja, anke jekk nafu li kien jeżisti l-għar-knisja, imma jgħid li Nazaret hi “l-warda tal-Galilija u dik li mantniet lil Kristu” (*nutricula Christi*).

San Epifanju jikteb li Ġesù gie edukat fil-belt ta' Nazaret “li illum hi raħal, fid-dar ta' Ġużeppi.”

Il-Pellegrin ta' Bordeaux, li żar il-Palestina fis-sena 333, wara l-editt ta' Kostantinu, jitkellem mill-bażilika li nbnew fil-Lhudija “bi kmand ta' Kostantinu”, imma ma jsemmi xejn fil-Galilija. Dan għaliex fil-Galilija kien għad hemm preżenza qawwija Lhudija-Kristjana, filwaqt li l-knejjes Biżantini nbnew fejn kien hemm komunitajiet Ġentili-Kristjani.

L-aħjar deskrizzjoni ta' Nazaret fi żmien il-Biżantini waslitilna mill-Pellegrin Anonimu ta' Piacenza, li żar ir-raħal fis-sena 570. Hu jgħid li d-“dar ta' Marija” kienet ġiet trasformata fi knisja-bażilika (*Domus sanctae Mariae basilica est*). Isemmi wkoll sinagoga tal-Lhud li fiha tgħallem Ġesù tfajjel. Il-fatt li l-għar-knisja kien inbidel fi knisja bażilika juri li għadda f'idejn il-Ġentili-Kristjani, u li dan il-fatt nissel firda bejn iż-żewġ komunitajiet insara ta' Nazaret. L-Anonimu wkoll isemmi r-relikwa tas-sedja

ta' Marija li fuqha kienet tinsej meta gie għandha l-anġlu, kif jirrakkonta l-*Protovangelu ta' Ġakbu*. Imma din ir-relikwa jsemmiha mhux f'Nazaret imma fil-belt ta' Sefforis, ftit mili bogħod. Ma jgħid xejn dwar id-“dar ta' San Ġużeppi”, imma dan ma jfissirx li ma kinetx teżisti, għax forsi kienet għadha f'idejn il-Lhud-Kristjani u għalhekk l-Anonimu ma jsemmihiex. Il-komunità Lhudija-Kristjana tkeċċiet definittivament minn Nazaret wara s-sena 630 mill-Imperatur Biżantin Heraclius, li kien sema' kemm il-Lhud kienu ppersegwitaw lill-Kristjani waqt l-invażjoni tal-Persjani tas-sena 614, meta nqerdu ħafna knejjes Biżantini.

Mis-sena 638 nidhlu fl-ewwel perjodu ta' ħakma Islamika fil-Palestina. Billi l-oġġett tar-riflessjoni tagħna hu l-għar-knisja tal-Annuncjazzjoni, nerggħu nirritornaw għalih b'attenzjoni akbar, biex naraw f'liema sens nistgħu nsejhulu “għar-knisja” f'dan l-ewwel perjodu li fih kien proprjetà tal-komunità Lhudija-Kristjana.

L-Għar-Knisja jew Grotta tal-Annuncjazzjoni

L-iskavi mwettqin minn Patri Bellarmino Bagatti tawna ż-żona arkeoloġika li naraw illum inglobata fil-Bażilika tal-Annuncjazzjoni. Dawn l-istrutturi arkeoloġiċi

huma marbutin ma' tliet binjiet sovrapposti, jiġifieri l-fdalijiet ta' knisja-sinagoga quddiem l-Għar li jindika d-dar ta' Marija u l-post tal-Annuncjazzjoni, il-fdalijiet ta' knisja Biżantina fuq ix-xaqliba tan-nofsinhar tal-Għar, u l-hitant tal-knisja kattidrali Kruċjata mibnija wara li l-Prinċep Tancredi ħa f'idejh Nazaret fl-1102.

Fil-kuntest ta' dak li qegħdin ngħidu dwar l-Għar-Knisja tal-Annuncjazzjoni, iż-żona tal-kult li kienet tinsab eżattament barra mill-Għar imqaddes kienet ċentru tal-komunità Lhudija-Kristjana ta' Nazaret. Għaldaqstant, bħal fil-każ ta' siti oħrajn, bħalma hu Kafarnahum jew iċ-Ċenaklu, l-arkeoloġi jitkellmu minn binja li kienet pjuttost sinagoga Lhudija-Kristjana aktar milli knisja. Fil-fatt, il-kelma knisja tindika binja li tmur lura għall-era Biżantina. Fl-ewwel 3 sekli tal-Kristjaneżimu, il-postijiet tal-kult insara fil-Palestina kellhom struttura sempliċi ta' dar-knisja (*domus ecclesia*), li fil-każ tagħna rajna li kienet ukoll għar-knisja, jiġifieri struttura ta' għar naturali abitat li nbidel f'post ta' kult. Ma' dan in-nukleu originali kien jiżdied spazju akbar għall-komunità, li billi kienet ġejja minn matriċi Lhudija, kienet tesprimi l-binja tal-ġemgħa taħt il-forma tipika ta' sinagoga. Insejhulha sinagoga-knisja

biex niddistingwuha mis-sinagoga Lhudija normali fejn kienet tiltaqa' l-gemgħa tal-Lhud li ma kinux ikkonvertew għall-Kristjaneżimu.

Id-dar qaddisa jew għar-knisja tal-Madonna kienet tinsab fuq il-wiċċ tar-rdum li kien jixref fuq il-wied f'direzzjoni mit-tramuntana għan-nofsinar. Meta nbriet il-knisja-sinagoga quddiem l-għar l-arkiteti kienu mgeghelin li jnehhu l-istruttura tal-gebel li kienet tinsab quddiem id-dar qaddisa. L-għar-knisja li illum innejhulha l-Grotta tal-Annuncjazzjoni tipprezenta ruhha bhala għar ta' forma pjuttost tonda, li fih għad hemm hjiel tal-blat originali, li partijiet minnu gew miksijin minn gebel. Id-dispożizzjoni attwali tal-għar hi frott tar-restawri li kienu għamlu l-Kruċjati, u allura tmur lura għall-medjuevu. Meta l-Kruċjati riedu jibnu l-bażilika kbira li fadal minnha diversi partijiet, l-aktar il-ħajt u l-pilastri tan-naħa tat-tramuntana, huma riedu jdaħhlu l-Grotta mqaddsa fin-navata tat-tramuntana. Għaldaqstant kellhom bżonn li jweżnuha b'kolonni li għadhom f'pothom sal-lum. Il-fatt li l-Grotta kienet ukoll imwieżna minn pilastru kbir kwadru li kien tqil hafna jiġi spjegat mill-fatt li fis-saqaf tal-għar thaffru xi toqob biex minnhom jinżlu l-kolonni tal-granit sal-art biex isahhu l-istess volta tal-għar.

Il-kamra tal-għar-knisja illum tipprezenta ruhha bhala kamra tonda irregolari, li għandha abside jħares lejn il-lvant. Il-għar hu 5.50 metri mit-tramuntana għan-nofsinar u 6.14 metri mill-lvant għall-punent.

Deskrizzjoni tajba tal-għar-knisja jew Grotta tal-Annuncjazzjoni jagħtihelna FRANCISCUS QUARESMIUS, *Terrae Sanctae Elucidatio*, Vol. II, Venetiis 1881, Lib. VII, 620: "Qabel xejn hemm l-għar imħaffer fil-blat [...] fuq ix-xaqliba tat-tramuntana, nofsinar u punent hu mwiežen minn ħitan antiki. Fin-naħa tan-nofsinar hemm l-altar maġġur, dedikat lill-Annuncjazzjoni tal-imqaddsa Vergni Marija. Il-binjiet l-oħrajn saru riċentement wara li rgajna ksibna lura l-Post Qaddis. Quddiem l-altar jew il-volta tal-kappella, kemmxejn lejn in-nofsinar, wiehed jara żewġ kolonni tar-rħam ta' lewn griz, x'aktarx skuri. L-ewwel kolonna, li tinsab gēwwa l-għar, hi dritta, imma mingħajr bażi, u mdendla mis-saqaf. Hi bogħod mill-kolonna l-oħra xi ħamest ixbar. It-tieni kolonna hi sħiħa u tinsab fin-nofs. Din hi msejha l-kolonna tal-Vergni Marija, għax hemm il-fidi devota li l-Vergni mqaddsa kienet tinsab f'dan il-post meta l-anġlu gie jsellmilha [...] Il-kappella għandha forma kwadra; ma tantx hi għolja, u hi miksija bl-istess blat.

Fuq ix-xaqliba tan-nofsinar hi magħquda ma' kappella oħra, li hi aktar għolja, tawwalija u mibnija b'mod aktar regolari: illum din tisseyjah il-kappella tal-anġlu."

Il-Knisja-Sinagoga quddiem l-Għar tal-Annuncjazzjoni

Digà tkellimna dwar l-importanza tal-komunità Lhudija-Kristjana tal-Galilija u dwar il-postijiet ta' kult li kienu jintużaw minnha. Meta saru l-iskavi quddiem l-għar-knisja tal-Annuncjazzjoni u taħt il-fdalijiet tal-bażilika Biżantina (li tagħha għadna naraw l-abside u ħajt tawwali quddiem l-altar attwali) nstabu diversi elementi li jindikaw li ż-zona ta' taħt il-knisja Biżantina kienet sinagoga-knisja tal-Lhud Insara.

L-istudji tal-arkeoloġi Franġiskani wrew li x'aktarx quddiem il-għar-knisja kienet inbniet kolonnata li kienet tifred is-sinagoga-knisja, fuq livell aktar għoli, miż-zona tal-"kappella tal-anġlu" u tal-Grotta nnifisha,

li kienu jinsabu f'livell aktar baxx. Naturalment din it-teorija hi bbażata fuq evidenza arkeoloġika, imma ma hemmx ċertezza dwar kif kienet jew dwar il-pjanta tas-sinagoga-knisja, li kienet tkopri, bejn wieħed u iehor, iż-żona li fiha lllum hemm l-altar tal-bażilika inferjuri bl-art ta' madwaru.

It-tentattivi li tinghata datazzjoni għas-sinagoga-knisja teħodna lura għal epoka pre-Bizantina li fiha, kif għidna, l-postijiet ta' kult fil-Palestina kienu ta' għamla sinagogali, billi l-komunità Kristjana kienet dik Lhudija-Kristjana.

Rigward id-datazzjoni hu diffiċli li jkollna xi ċertezzi

mill-iskavi li saru, billi diversi binjiet, waħda fuq l-oħra, matul is-sekli biddlu għal kollox il-fiżjonomija oriġinali tas-sit. Imma għandna għajnuna f'xhieda mill-isbaħ li jagħtina San Epifanju, Isqof ta' Salamina f'Ċipru (315-403), li kien ġej minn Eleutheropolis (Beth Guvrin), u allura kien mill-Art Imqaddsa. Hu jagħti din ix-xhieda fl-opra tiegħu *Adversus haereses*, datata 374-377.

F'din l-opra Epifanju jintroduċi l-figura ta' Ġużeppi ta' Tiberija, li bil-moħbi fetaħ it-teżori tal-patrijarka Ġuda IV, u flok flus sab il-Vangelu ta' San Ġwann tradott bl-Ebrajk mill-Grieg oriġinali,

l-Atti tal-Appostli u l-Vangelu ta' San Matthew. Dan kien biżżejjed biex Ġużeppi kkonverta għall-Kristjaneżimu fis-sena 330. Epifanju sar jaf lil Ġużeppi ta' Tiberija f'Scitopoli (Beth Shean). Epifanju jirrakkonta kif dan Ġużeppi, konti ta' Tiberija, rnexxielu jibni knisja żgħira f'Tiberija, u mbagħad mar joqgħod Scitopoli. Isemmi li bena xi knejjes f'Scitopoli u Diocaesarea (Sefforis), imma sal-lum ma nafux fejn kienu.

Li nafu żgur hu li dan Ġużeppi kien attiv fil-każ tal-knisja ta' Kafarnahum. L-arkeologu Franġiskan Virgilio Corbo sab id-“dar ta' San Pietru” f'Kafarnahum, li sa mill-ewwel sekl

Knisja San Gabrijel Nazareth

kienet giet trasformata f' *domus-ecclesia* mill-Lhud-Kristjani tal-post. Fis-seklu 4, Ġużeppi ta' Tiberija fired id-dar qaddisa mill-bini ta' madwarha u dawwarha b'ħajt li għadna narawh sal-lum taħt il-Memorjal ta' San Pietru. Lejn nofs is-seklu 5, bil-bidla tal-komunità Lhudija-Kristjana fi Knisja ġejja mill-Ġentili-Kristjani, id-dar ta' Pietru giet midfuna taħt knisja kbira Biżantina ta' forma ottagonali. Kien taħt il-paviment mużajkat ta' din il-knisja, li l-ħitan tagħha wkoll għadhom jidhru, li nstabu l-fdalijiet tad-dar ta' Xmun Pietru bid-*domus-ecclesia* primittiva.

Dan qed ngħiduh għax f'Nazaret ġara eżattament l-istess bħalma ġara f'Kafarnahum. Il-konservazzjoni tal-għar-knisja jew “dar tal-Verġni Marija” kienet żgurata bil-preżenza tal-“qrafa tal-Mulej” li kienu baqgħu jgħixu madwar dan il-post qaddis mhux biss sas-seklu 3, imma saħansitra sat-trasformazzjoni li saret mill-konti Ġużeppi ta' Tiberija li x'aktarx kien dak li ħa l-inizjattiva li jibni s-sinagoga knisja quddiem il-Grotta tal-Annuncjazzjoni.

It-trasformazzjoni tal-għar ckejken fil-*Martyrium*, li sar f'it wara l-martirju ta' Konon (249-251), li kien wiehed mill-“qrafa tal-Mulej”, ikompli jixhed

għall-preżenza tad-dixxendenti tal-Mulej fid-dar tal-Verġni Marija. Billi sparixxew l-istrutturi tal-ġebel li kien hemm quddiem l-għar-knisja tal-Verġni Marija, ma għandna l-ebda dokumentazzjoni arkeoloġika oħra għall-ewwel 4 sekli ħlief l-istess għerien venerati.

Bl-intervent arkitettoniku li għamel il-Konti Ġużeppi ta' Tiberija tibda l-istorja tal-binjiet sagri madwar il-Grotta tal-Annuncjazzjoni, storja li baqgħet niezla sa żminijietna. Irridu nuru, iżda, li bħal fil-każ ta' Kafarnahum, il-Konti Ġużeppi ma benieix xi knisja, imma baqa' fidil għat-tradizzjoni Lhudija-Kristjana li joħloq ambjent sagru fuq il-mudell tas-sala tal-komunità jew sinagoga, li kien tipiku fl-ambjent tal-Palestina. Mis-sejbiet arkeoloġiċi qrib il-Grotta venerata, l-aktar is-sejba ta' munita tas-snin 337-350, nistgħu naslu biex niddataw, bejn wiehed u ieħor, il-bini tas-sinagoga-knisja quddiem l-għar tal-Annuncjazzjoni.

Din il-binja sagra, li kienet l-ewwel waħda fis-serje ta' binjiet sagri fil-Post tal-Annuncjazzjoni, baqgħet wieqfa sas-seklu 6, għax fis-sena 570 l-Anonimo ta' Piacenza jikteb li “d-Dar ta' Marija hi lllum bażilika” kif jikteb dwar Kafarnahum: “Wasalna Kafarnahum fid-dar tal-imqaddes Pietru, li illum hi bażilika.” Kif diġà

għidna, l-kelma “bażilika” tindika tip ta' binja sagra aktar familjari għalina, forma ta' knisja, b'navata ċentrali u navi laterali, b'kolonnat u presbiterju għoli. Din il-binja kienet frott ta' Knisja ġejja mill-Ġentili-Kristjani li, fl-era Biżantina rnexxielhom jaffermaw ruħhom b'mod stabbli fil-Palestina għad-detriment tal-Lhud-Kristjani li kienu ħarsu t-tifkriet għeziež tal-fidwa matul l-ewwel sekli tal-Kristjaneżimu.

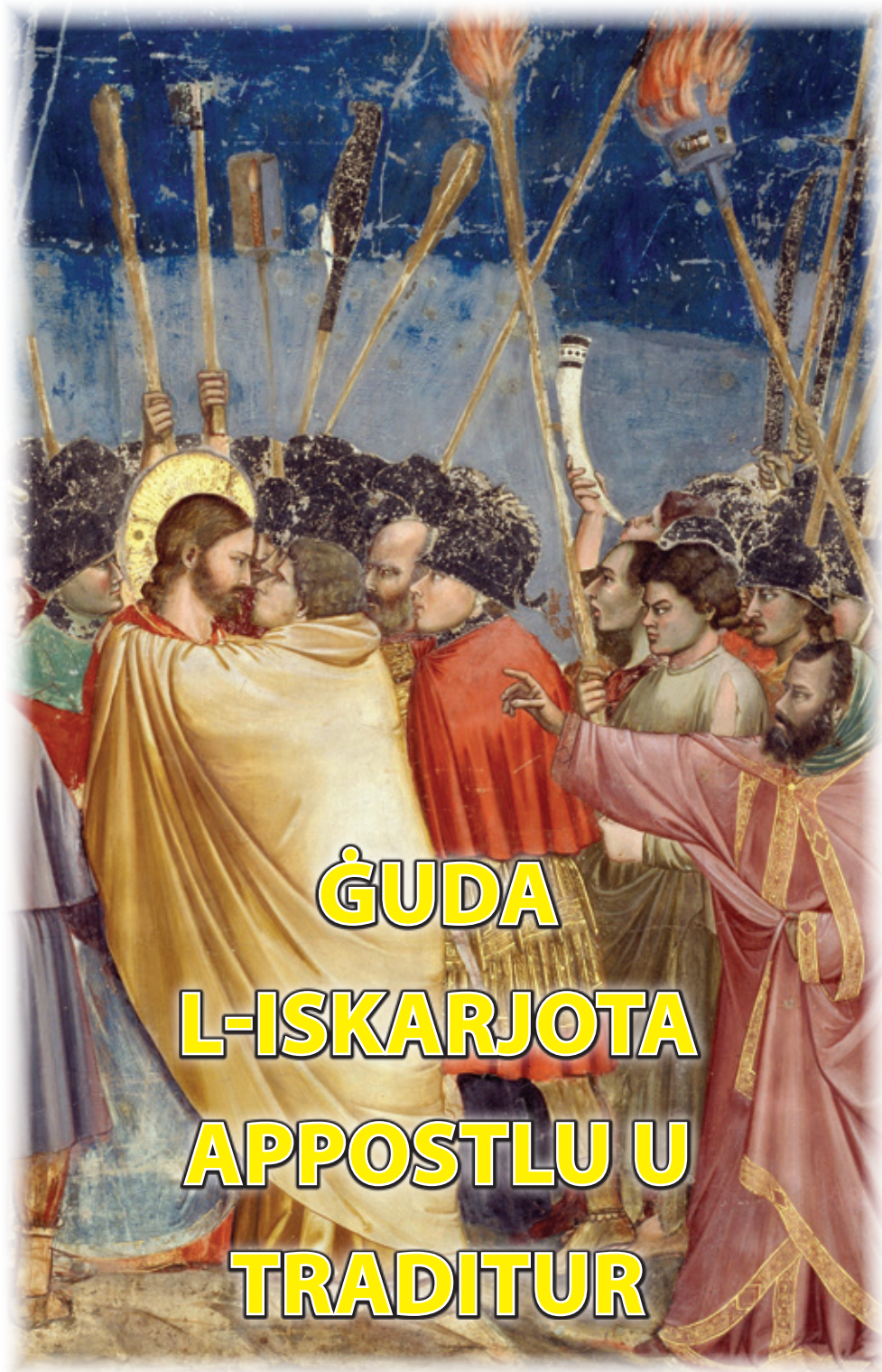
Riferenzi:

B. BAGATTI, *Excavations in Nazareth*. Vol. I *From the Beginnings till the XII Century*, Trans. E. HOADE, Franciscan Printing Press, Jerusalem (Collectio Maior, No. 17) 1969;

V. CORBO, *La Chiesa-Sinagoga dell'Annunziata a Nazaret*, in *Liber Annuus XXXVII* (1987), 333-348;

D. PRINGLE, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus*, Vol. II L-Z (excluding Acre and Tyre), Cambridge University Press 1998, No. 169-173;

H. FÜRST - G. GEIGER, *Terra Santa. Guida Francescana per Pellegrini e Viaggiatori*, Edizioni Terra Santa, Milano 2017, 103-116.

**ĠUDA
L-ISKARJOTA
APPOSTLU U
TRADITUR**

Fr Charles Buttigieg

Fit-Testment il-Ġdid insibu erba' listi ta' l-ismijiet ta' l-Appostli, dejjem maqsumin fi tliet gruppi ta' erbgha. Dawn l-ismijiet insibuhom f'Matthew 10:2-4; f'Mark 3:16-19; f'Luqa 6:14-16 u fl-Atti ta' l-Appostli 1:13. San Ġwann fir-raba' evanġelju ma jaghti l-ebda lista, iżda jsemmi 'it-Thax' darbtejn f'6:67 u f'20:24 u jaghtina hafna taghrif dwar l-appostli. Ġuda l-Iskarjota huwa dejjem imsemmi f'dawn il-listi tal-appostli li nsibu fl-erba' evanġelji.

Ġuda l-Iskarjota *iskariotes* bin Xmun, li aktarx kien minn Keriot, qrib Hebron fin-nofsinar tal-Ġudeja. L-appostli l-oħra l-ghaxra li huma kienu però mill-Galileja. Hemm minn jorbot Keriot ma' Khirbet el-Qarjatejn tal-lum, illum jorbtuha mar-rahāl fil-Wied

ta' Qedron f'Ġersualemm. Ohrajn isostnu li Ġuda kien marbut maż-żeloti, aktarx mal-moviment nazzjonalist Lhudi *sicarii*. Il-kelma *sicarius* tfisser 'bniedem tas-sikkina'. Fil-fatt hemm min isostni li Ġuda kien diżappuntat għax ra li Ġesù ma dahhalx fil-pjan tiegħu bhala żelota għall-helsien politiku u militari ta' pajjiżu. Iż-żeloti mmexxija minn Ġuda ta' Gamala bin Sariphaeus, il-qassis il-kbir Mattija (Teudas) bin Margalothus u Saddok il-Farizew kienu mexxew rewwixta fis-sena 6 W.K.

Fis-sena 66 W.K huma mmexxija minn Xmun ta' Ghiora u Ġwanni ta' Ghiskala, qajmu rewwixta kbira f'Ġersualemm kontra l-prokuratur ruman Gessio Floro taht Vespażjanu li wassal għall-qerda tal-belt

fis-sena 70 taht Titu. Dak in-nhar hafna nsara kienu harbu lejn Pella fil-Ġordanja. Fis-sena 73 W.K. 960 żelota nghalqu ġewwa l-fortizza Erodjana ta' Masada fl-gholjiet tal-Ġudeja u ppreferew joqtlu lilhom infushom milli jaqgħu taht ir-Rumani. Baqgħu ħajjin żewġ ommijiet u hamest itfal.

Rewwixta ohra kienet qamet fis-sena 132 permezz ta' Shimon ben Kossiba (Bar Kokhba, iben il-Kewkba) fejn kienu mietu madwar 850,000 ruħ fejn Ġersualemm bdiet tissejjah *Aelia Capitolina*.

Ġuda kien jiehu hsieb il-kaxxa tal-flus tal-appostli. Ittradixxa lil Kristu għal tletin biċċa tal-fidda (ara Mt 26:14-16). Ġuda kien diġa telaq x'hin Ġesù waqqaf l-Ewkaristija fl-Aħhar

Ċena, u għalhekk ma kienx preżenti għat-twaqqif tal-Ewkaristija. Kien ix-xitan li webblu jagħmel dan kollu (ara Ġw 13:2 u Lq 22:3). Hemm min jgħid li l-intenzjoni primarja tiegħu ma kinetx sabiex jittradixxi lil Ġesù, imma għamel dan għaliex kien jemmen tassew li Ġesù seta' jirbaħ u jaħrab mill-ħażen tal-Lhud. Imma x'hin ra verament li Ġesù sejjer tassew għall-passjoni huwa biddel fehemtu.

Miet iddisprat minhabba f'dak li għamel billi tghallaq fl-għalqa tal-fuħħari *Hakel Dama* jġigifieri l-Għalqa tad-Demm (ara Matt 27:3-8 u Atti 1:7). L-Atti jgħid li Ġuda qabeż għal rasu u nqasam minn nofsu (ara Atti 1, 18-19). Papias jgħid li Ġuda marad u l-ġisem tiegħu ntefaħ enormement. Xi biblisti jorbtu dan kollu u jsostnu li l-ġisem imdendel għal diversi granet ma' sigra beda jintefaħ u jiddekomponi ruħu u fejn fl-aħħar il-ħabel ċeda u l-katavru mejjet waqa' u nqasam mal-art.

Fis-7 ta' April 2006, ġie pprezentat manuskritt fil-Maecenas Foundation for Ancient Art fl-Iżvizzera, li fih il-kitbiet apokrifi: tal-Ewwel Apokalissi ta' Ġakbu; l-Ittra ta' Pietru lil Filippu; Ktieb ta' Allogenes, ereżjarka tat-tielet seklu W.K.; u l-Vanġelu ta' Ġuda l-Iskarjota. Dan il-manuskritt bil-lingwa Kopta jinsab fil-Codex Tchacos

u kien nstab l-Egittu fl-1970. Uħud hasbu li dan il-Vanġelu ta' Ġuda miktub mill-injostiċi qabel is-sena 180 W.K., kien xi skoperta ġdida; iżda fil-fatt kien diġà

u mill-ewwel ikkundannat minn Sant' Irinew fit-tieni seklu W.K. (ara Adv. Haer. I 31,1). Għalhekk mela quddiem din il-kitba apokrifa wieħed irid

joqghod hafna attent qabel
jiġi biex japplika l-kontenut
tagħha

Bibliografija

Bauckham, R., “The study of
gospel traditions outside the
canonical gospels: problems
and prospects”, in *Gospel
perspectives V*, Sheffield 1985,
369-403.

CAMERON, R., *The Other
Gospels: Non-Canonical
Gospel Texts*, Philadelphia
(PA) 1983.

Gordon, A.B., “The fate of
Judas according to Acts 1:8”,
in *The Evangelical Quarterly*,
97-100.

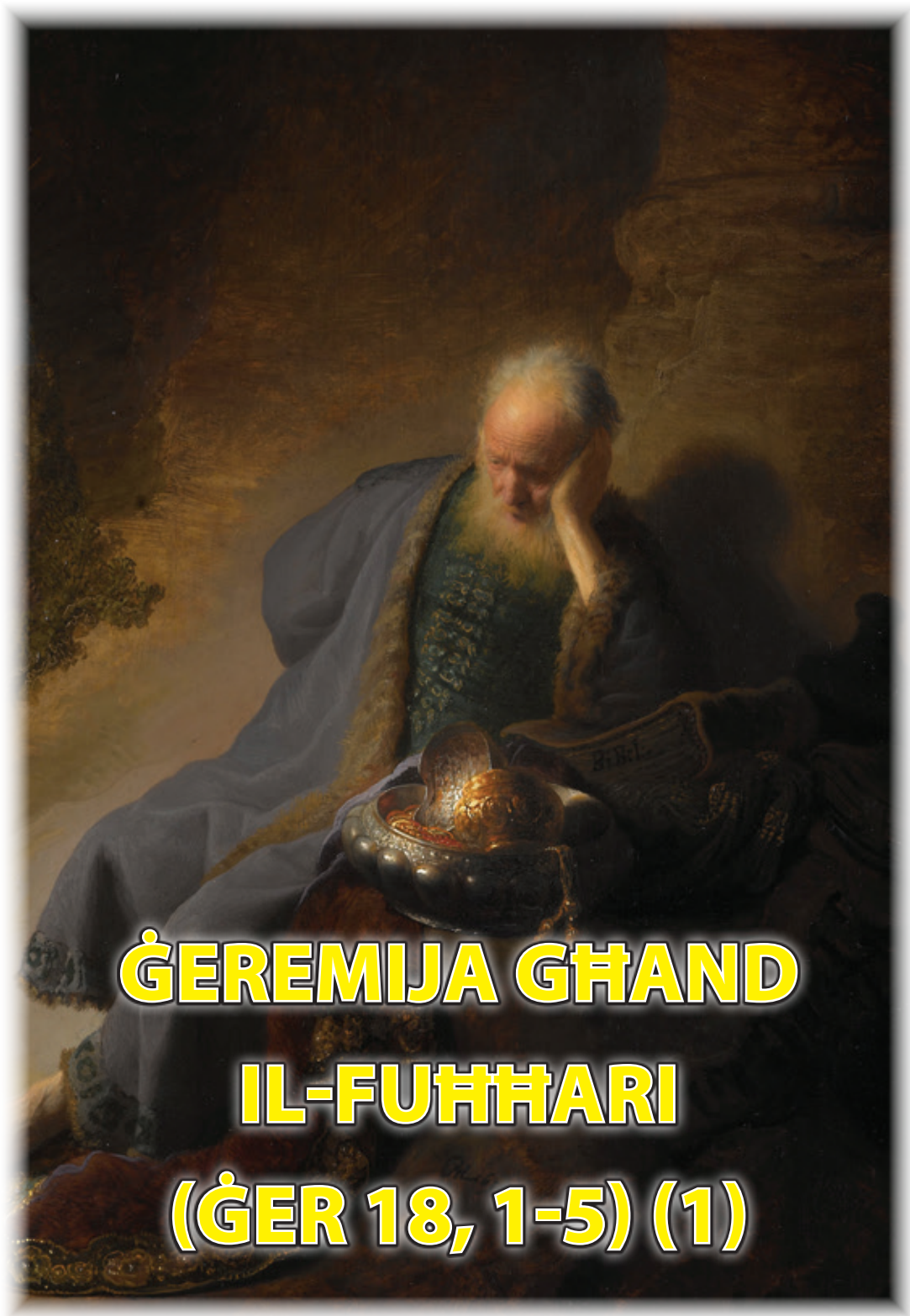
KOESTER, H., *Ancient
Christian Gospels: Their
History and Development*,

London – Philadelphia (PA)
1990.

MEYNET, R., *Jésus Passe.
Testament, Jugement,
Exécution et Résurrection
du Seigneur Jésus dans
les évangiles synoptiques*,
Rhétorique Biblique 3, Roma
– Paris 1999.

Saari, A.M.H., *The many
deaths of Judas Iscariot:
A meditation on Suicide*,
London 2006.

**ĠEREMIJA GĦAND
IL-FUĦĦARI
(ĠER 18, 1-5) (1)**

Mons Lawrenz Sciberras

Il-ktieb tal-profeta Ġeremija, l-bniedem li tant bata, ġie imwarrab u miċhud minn niesu stess iservi biex faċilment wiehed jasal għand Ġesù. Meta Ġesù staqsa lid-dixxipli tiegħu: “Min ighidu n-nies li hu Bin il-Bniedem? U huma wegħbu: Xi whud, Ġwanni l-Battista; oħrajn Elija; u oħrajn Ġeremija jew wiehed mill-profeti” (Mt 16,13-14). Ta’ min jinnota li fost il-personaġġi li ġew imsieħba ma’ Ġesù hafna

mill-qrib hemm il-figura ta’ Ġeremija, u mhux il-kbir Isaija, Eżekjel jew xi wiehed mill-profeti l-oħra!

Kiteb hafna sew il-patri Alonso Schökel fid-dahla tiegħu għall-ktieb dwar Ġeremija li “ma hemm ebda profeta ieħor li joffri tant dettalji dwar hidmietu haġtu u tbatijietu daqs il-profeta Ġeremija”. U minhabba dan kollu, l-ktieb ta’ Ġeremija li fih tnejn u ħamsin kapitlu, it-tieni wiehed wara Isaija

li fih sitta u sittin kapitlu, joffri hafna okkażjonijiet ta’ riflessjoni u tagħlim utli anke għal żminijietna.

Għand il-fuħhari

Ix-xogħol tal-ħdim fuq it-tafal għadu jsir naturalment fil-belt il-qadima ta’ Ġerusalemm. Ir-raġel, il-fuħhari, jaqbad biċċa tafal ratba, jqegħedha fuq ir-rotta u b’siequ jibda jdawwar l-injama li fuqha ikun hemm it-tafal. Imbagħad

b'subgħajh, aktarx il-kbir u l-werrej taż-żewġ idejn, jibda jagħti l-forma lil dik il-biċċa tafal. Jekk l-oġġet ma joghgobx lill-fuħhari, hu jerga' jitfa' l-biċċa tafal ġol-barmil mimli tafal artab. Dan ix-xogħol rajtu jsir tmienja u erbgħin sena ilu dejjem fil-belt il-qadima ta' Ġerusalemm.

Issa il-profeta fuq ordni diretta ta' Alla mar għand il-fuħhari. Ma marx minn jeddu:

“Il-kelma li giet lil Ġeremija mingħand il-Mulej u qallu: “Qum u inżel għand il-fuħhari: u hemm jiena nsemmgħek kliemi.” Jiena nżilt għand il-fuħhari, u sibtu qiegħed jahdem fuq ir-rota.”

(Ġer 18,1-3).

Minn din is-silta u dak kollu li jkompli jiġi wara jidher sew li theddid serju u ahrax kien jinsab imdendel fuq il-belt ta' Ġerusalemm. Fil-fatt fil-vers ħdax naqraw hekk: “Arawni, jien qiegħed inhejji ħsara għalikom u nfassal pjan kontrikom”. Mela ż-żmien ta' din it-theddida huwa l-attakk feroċi minn Nabukodonosor fis-sena 587. Nistgħu naslu biex nikkonkludu kemm kellu żmien Ġeremija: bejn ħamsa u tletin u ħamsa u erbgħin sena.

Din il-verità tkompli tissaħħaħ u tintrabat mil-lista ta' verbi qawwijin wara xulxin. “Hekk Jien xi drabi

naqtagħha li poplu jew saltna naqlagħha, nġarrafha u neqridha” (Ġer 18,7). Kif ukoll “drabi oħra naqtagħha li poplu jew saltna nibniha u nħawwilha” (Ġer 18,9).

Dawn il-verbi mimlijin azzjoni jaqblu sew ma' oħrajn li qegħdin preċiżament fil-bidu tal-ktieb tal-profeta msemmi. L-ewwel hemm azzjoni simbolika ġejja min-naħa ta' Alla, fejn l-Mulej imiss fomm Ġeremija. Dritt wara hemm is-sensjela ta' verbi: “Ara, qegħdtek kliemi fuq fommok. Ara jien illum qegħdtek fuq il-ġnus u

s-saltniet, biex taqla' u ġġarraf, biex teqred u thott, biex tibni u thawwel” (Ġer 1, 9-10). Hawn għandna erba' verbi fin-negattiv u tnejn fil-pożittiv.

Tradizzjonalment dawn huma verbi biex jindikaw u juru liema kellha tkun il-missjoni ta' Ġeremija. Waħda iebesha u ta' sogru kbir tassew għal hajtu.

Xempju ta' qawwa

Din is-silta tidher quddiemna kif probabbilment għexha Ġeremija nnifsu.

Ghalhekk hija nieqsa minn deskrizzjonijiet ċari u dettaljati hafna! Wara aktar minn 2500 sena, wiehed għadu jhoss il-qawwa drammatika tal-esperjenza kera u iebsa li minnha għadda Ġeremija. Huwa stess kellu jhbarbar ġejjieni ikrah u mdallam tassew għall-belt il-qaddisa - Ġerusalem.

U ta' dan il-profeta thallas tassew bi prezz qares ta' ħajtu stess. Minkejja dak li għamel biex jiftaħ berah għajnejn il-poplu. "U ħadu lil Ġeremija u xehtuh fil-birta ta' Malakija, bin is-sultan li kien fil-bitha tal-għassa; mbagħad lil Ġeremija nizzlul bil-ħbula f'dan il-birta; ilma ma kienx fiha, imma ħama biss; u Ġeremija għodos fil-ħama" (Ġer 38,6).

Interessanti kif dan kollu sar u ġie mmudellat fuq ix-xempju tal-fuħhari li jahdem fuq ir-rota. Din sa f'it snin ilu kienet xena komuni sew qalb it-toroq dojoq u mserpin tal-belt il-qadima. Xeni bħal din għadek issibhom ukoll f'Hebron il-belt tal-patrijarki u tal-matrijarki. Ġeremija jiffissa ħarstu fuq haddiem it-tafal, josservah sew u bil-mod il-mod fehem li l-istess xorti tat-tafal tista' tmiss ukoll lill-belt flimkien man-nies li qegħdin jgħixu fiha! Kemm-il darba t-tafal jiqafu lill-fuħhari, allura jwarrbu u jerga' jixhtu ġol-barmil mimli tafal minn fejn għabu. Jekk imbagħad, dik il-biċċa tafal tithalla li tinhadem, il-fuħhari jagħmilha u jagħtiha l-forma ta' ġieħ kif jixtieq hu.

Issa tmiss ma' din il-ġrajja tal-fuħhari u t-tafal hemm il-pass l-ieħor spiritwali li huwa t-tokk ta' din ix-xena tant suggestiva: "Bħalma hu t-tafal f'idejn il-fuħhari, hekk intom f'idejja dar ta' Israel" (Ġer 18,6b). Interessanti li dan il-ħsieb ta' telqa f'idejn il-Mulej, huwa wiehed komuni fil-Bibbja. Hekk il-profeta Isaija: "Jaqqaw il-fuħhari jitqies bħat-tafal, biex ix-xogħol jgħid fuq min għamlu: M'hux hu għamilni! U l-fuħhari jgħid fuq il-fuħhari: Ma jifhimx?" (Is 29,16).

Minn dan il-kliem wiehed jinduna li l-ħsieb imur dwar il-holqien. Il-bniedem ried iwarrab is-sens li hu kreatura, infixel, ried jaqleb kolloxx ippretenda li jista' jdur fuq Alla u jgħidlu

kif ghandu jagħmel. Dan huwa l-atteggjament tal-hlejqa, li tinsa u twarrab li giet maħluqa minn Alla u għalhekk twarrbu jekk mhux ukoll tirreżistilu.

Hemm ukoll test ieħor ta' Isaija: “Hażin għal min jitlewwem ma' min għamlu; bħal xaqqufa ma' min jaħdem it-tajjn! Jaqaw jgħid it-tafal lill-fuħhari; x'inti tagħmel!? Jew inkella “xogħlok bla fejda” (Is 45,9).

Din il-metafora tal-fuħhari qiegħda f'partijiet oħra tal-Bibbja, imma taf il-bidu tagħha fil-ktieb tal-Ġenesi 2,7: “Il-Mulej Alla sawwar il-bniedem mit-trab ta' l-art u nefaħlu fi mnifsejh nifs il-ħajja, u l-bniedem sar hlejqa ħajja” (Ġen 2,7). Hawn hu l-prinċipju veru u reali ta' kull bniedem materja u spirtu! Nefaħlu fi mnifsejh nifs il-ħajja”.

L-appostlu San Pawl, it-Testment il-Qadim kien jafu sew. Issa fl-ittra tiegħu lir-Rumani, Pawlu jaqbad din il-metafora tal-fuħhari u jfissirha tajjeb hafna. “Ja bniedem, int min int biex tehodha ma' Alla? Forsi l-fuħhar jehodha kontra l-ħaddiem u jgħidlu: “Għaliex għamiltni hekk?” Ma jistax il-ħaddiem tal-fuħhar jagħmel mit-taħlita tat-tafal oġġett ta' gieh jew oġġett ta' għajb?” (Rum 9, 20-21).

Il-profeta Ġeremija jitlaq minn fatt eżiżtenzjali; anzi ħaj u li kien qiegħed jarah

isir taħt għajnejh. Għalhekk il-profeta seta' jwassal il-konklużjonijiet prattiċi tiegħu. Ġeremija huwa persważ li kull bniedem qiegħed bħat-tafal f'idejn il-fuħhari. Hu jiddeċiedi liema forma jagħti t-tafal, hu jiddeċiedi x'oġġett jipprezenta b'din il-biċċa tafal. Issa f'dan il-każ partikulari l-fuħhari huwa Alla, u t-tafal il-bniedem ta' kull żmien, ġens, u età. Hija metafora ċara daqskemm attwali. Jekk il-bniedem jithalla li jiġi magħgun u mogħti l-forma minn Alla allura joħroġ oġġett sabih u meħtieġ. Jekk għall-kuntrarju t-tafal waqt li jkun qed jinħadem meta jkun fuq ir-rota jirreżisti lill-fuħhari, allura kollox jitkisser u jitfarrak u l-fuħhari jaqbad iċ-ċappa tafal u jarmiha mill-ġdid fil-barmil mimli tafal imċaflas bl-ilma! Ġeremija kien arċi persważ minn dan kollu.

Ġeremija kompli jipperswadi ruħu minn din il-verità għaliex kien qed jara theddid l-aktar serju mdendel fuq il-belt ta' Ġerusalem u n-nies kollha li kienu jgħixu hemm. Dan kien tassew il-kuntest veru u reali ta' Ġeremija. Il-poplu rreżista 'l Alla u s-sejhat li jagħmillu permezz tal-profeti, u għalhekk ma kienx hemm triq oħra għajr li jkisser it-tafal u jerga' jibda jaħdmu mill-ġdid. Dan sar tassew għaliex il-poplu Lhudi

sofra l-ezilju tal-Babilonja, żmien ta' disperazzjoni, ta' telqa u ta' qtigh il-qalb ta' krib u tinwieħ. “F'xatt ix-xmajjar ta' Babilonja, hemm qgħadna bilqiegħda u bkejna” (Sl 137,1). “Ah! Kif inhi weħidha, il-belt li kienet tiżgħed bin-nies! Saret bħal armla l-kbira fost il-ġnus! Is-sidt fost l-ibliet, il-ħaraġ ikollha thallas. Bil-lejl tibki biki tad-demmm, dmughħa jġelben ma' haddejha.” (Lam 1, 1-2). Izda wara hamsin sena, fejn il-poplu tnaddaf waħda sewwa spiritwalment, reġa' lura lejn arthu Israel.

Tutmosis III

**#JIEL TA' ĠOGRAFIJA
BIBLIKA**

Marcello Ghirlando

L-Ghejun Storiċi għal Ġografija Biblika

Tlieta huma l-ghejun storiċi li jistgħu jgħinuna nifhmu aħjar l-istorja ġeografika tal-Bibbja: il-Bibbja, it-testi epigrafiċi u r-riċerka arkeoloġika.

Il-Bibbja: Fiha 475 indikazzjoni ġeografika u hija l-għajn prinċipali għal storja ġeografika tal-Palestina fil-perijodu Israelitiku. Id-deskrizzjonijiet u r-rakkonti spiss jirriflettu l-ambjent ġeografiku. Izda rridu nżommu quddiem għajnejna li l-Bibbja mhijiex ktieb la ta' ġografija u lanqas enċiklopedija imma tikkonċentra li tgħaddi l-esperjenza ta' fidi fl-istorja ta' kuljum tal-poplu

l-magħżul li jgħix fl-art tiegħu. Għalhekk insibu aktar dettalji fuq il-postijiet li fihom għex il-poplu (iż-żoni ċentrali – Ġuda u Benjamin -, aktar minn dawk periferiċi – il-Galilija, it-Transjordanja, in-Negeb u ż-żoni kostali). Anke meta l-Bibbja tagħtina xi speċifikazzjonijiet ġeografici, irridu nżommu quddiem għajnejna meta u għaliex dawn inkitbu. Irridu nsaqsu lilna nfusna għaliex dawn l-indikazzjonijiet jew listi ġeografici ġew magħgħuna mar-rakkonti bibliċi u jekk dawn humiex fil-fatt aktar antiki mir-rakkonti nfushom. Irridu nżommu anke quddiem għajnejna il-fatt li jista' jkun li dawn l-indikazzjonijiet u l-listi ġew mqassra jew mtawla jew mfissra skont il-bżonn.

Tlieta huma t-tipi ta' dokumenti ġeografici fil-Bibbja:

Id-deskrizzjonijiet storiko-ġeografici: għandna żewġ eżempji ċari. Il-lista tan-nazzjonijiet li nsibu f'Ġenesi 10, lista li tagħtina deskrizzjoni etnoġeografika tan-nazzjonijiet li magħhom Israel kellu xi relazzjoni u li ssawret biex turi li dawn kollha kienu ġejjin minn missier wiehed. Għandna speċi ta' arblu tar-razza patrijarkali li jmur lura għall-perijodu storiku tas-Saltna magħquda. F'Ġożwe 12 insbu wkoll lista tal-ibliet rjali ta' Kangħan li jissemmew fir-rakkont ta' l-insedjament tal-poplu fl-art imwiegħda. Interessanti hija l-lista tal-bqija tal-art li ma ġietx mirbuħa (Ġożwe

MOSAIC MAP PHOTO AT GREEK ORTHODOX CHURCH OF ST. GEORGE - MADABA - JORDAN

13:1-16) u l-Itinerarju tal-mixja tal-Lhud fid-deżert li nsibu f'Numri 33 li jsemmi diversi postijiet fejn il-poplu seta' waqaf.

Il-Listi Territorjali

Amministrattivi: l-uniku dokument li huwa frott l-organizzazzjoni uffiċjali tas-Saltna insibuh fl-1 Slaten 4:7-19, fejn insibu lista tal-Kummissarji distrettwali ta' żmien Salamun li jixhdu għad-distretti ġeografici amministrati mis-Saltna. Insibu wkoll listi oħra li jagħtuna hjiel ġeografiku meta jitkellmu mil-limiti taż-żoni amministrati u mid-diversi bliet u rhula li kienu parti minn dawn l-istess żoni. Dawn il-listi saru għal amministrazzjoni aħjar u biex jiġi organizzat il-ġbir tat-taxxi. Eżempji nistgħu nsibuhom f'2 Samwel 24:2: 'minn Dan sa Birsaba'; Eżodu 23:31: l-estensjoni ta' l-art imwiegħda; Ġozwe 15:21-62 u 18:25-28 jagħtuna listi ta' bliet u rhula. F'dan il-Ktieb insibu diversi listi ġeografici oħrajn. Ta' interess huma l-listi ta' l-ibliet fortifikati: 1 Slaten 9:15-19 u 2 Kronaki 8:1-16 li jitkellmu mill-ibliet ta' żmien Salamun u 2 Kronaki 11:5-12 li titkellem mill-ibliet ta' żmien is-Sultan Rehobogħam.

Spedizzjonijiet u konkwesti: dawn ukoll huma testi deskrittivi, miktuba fi żmien ta' gwerra jew anke waqt żmien ta' paċi, li jagħtuna hjiel ġeografiku. Per eżempju

d-deskrizzjoni tal-konkwista ta' Abija f'2 Kronaki 13:19 jew il-kampanja militari ta' Ben-Ħadad, Sultan ta' Aram u Damasku f'1 Slaten 15:20. Fil-Bibbja nsibu anke żewġ eżempji ta' deskrizzjonijiet antiki ta' kampanji militari: spedizzjoni ta' erba' slaten li niżlu mit-tramuntana kontra l-ibliet fil-Wied ta' Siddim (Ġenesi 14) u l-kant rebbieh ta' Sihon, Sultan ta' l-Amurrin li nsibu f'Numri 21:27-30. Ma nistgħux ninsew l-orakli kontra l-ġnus li nsibu f'diversi testi profetiċi u li jagħtuna wkoll hjiel ġeografiku, per eżempju Iżaija 10:28-32, Ġeremija 47:1-7 u 49:7-22.

Dokumenti Epigrafici:

L-Ghejun Eġizzjani - dawn imorru lura għat-tieni millennju QK u jgħinuna nifhmu 'l-art ta' Kangħan' qabel id-dhul ta' l-Israeliti fl-art. Il-parti l-kbira tal-materjal huwa frott il-perijodu tas-Saltna l-Ġdida u t-tmintax u d-dsatax-il dinastija (XV-XIV u XIII seklju QK). Naqsmu dawn it-testi f'seba' kategoriji:

L-Annali, deskrizzjonijiet ta' spedizzjonijiet militari fis-Sirja u l-Palestina li ġew konservati fil-ħitan tat-tempji jew fl-oqbra ta' uffiċċjali li ħadu sehem fihom.

Bassoriljevi fit-tempji li fihom ġew imnaqqxa r-rebħiet fuq l-ibliet. Ta' min isemmi dawk ta' żmien Seti I (1300 QK) li jagħtu deskrizzjoni tal-fortizzi u

l-bjar fit-triq bejn l-Eġittu u l-Palestina.

Listi Topografici mnaqqxin u li jagħtuna hjiel ta' bliet u fortizzi mirbuħa. Klassika hija dik li tmur lura għal żmien Tutmosis III li fija 119-il isem ta' postijiet li rebħ fil-Palestina wara r-rebħa tiegħu fuq Megiddo. Din il-Lista saret mudell għal dawk li nkitbu warajha.

Papiri Letterarji li f'it minnhom jagħtu wkoll deskrizzjoni ġenerali tal-Palestina. Ta' min isemmi ir-Rakkont ta' Sinuhe (XX seklju QK).

Papiri Amministrattivi: dawn huma f'it u jagħtu f'it xhieda ta' l-amministrazzjoni Eġizzjana fuq l-art ta' Kangħan. Ta' min isemmi lista ta' emmissarji li ġew minn diversi bliet ta' Kangħan (XIV QK) u papiri amministrattivi li jagħtu hjiel tal-ibliet fuq il-fruntieri ta' l-Eġittu.

Testi ta' Esakrazzjoni: dawn huma kollezzjoni ta' testi li jagħtuna l-ismijiet tal-mexxejja ta' diversi bliet u gruppi etniċi li kienu jghixu fil-Palestina matul is-Saltna tan-Nofs. L-ismijiet huma mżejna b'saħtiet kontra dawn il-mexxejja.

Arkivji ta' Korrispondenza: ma nistgħux ma nsemmux l-Ittri misjuba f'El-Amarna mnaqqxa fit-tafal u miktuba bl-Akkadiku u li fihom korrispondenza estensiva mas-Slaten f'Kangħan u li

Tiglet Pilesar III

jmorru lura għall-ewwel nofs tas-seklu XIV QK.

Għejun Mesopotamiċi:

Id-dokumenti Mesopotamiċi li jtkellmu mill-Palestina huma ffit. Nistgħu nitkellmu mid-dokumenti Akkadiċi ta' Mari li jtkellmu minn Ħazor u Lakish fil-Palestina (XVIII QK). *Stelae* u riljevi tas-VII seklu QK isemmu xi ħjiel topografiku, fosthom l-iskrizzjonijiet ta' Tiglet-Pilesar III u Sennakerib.

Għejun Palestinjani:

It-testi epigrafiki misjuba fil-Palestina huma ffit u minima hija l-informazzjoni topografika li jagħtuna. Xi testi bl-Akkadiku nstabu f'Taanak, Gezer u Tell el-Ħesi. Ta' min isemmi l-Istela ta' Mexa, Sultan ta' Moab (IX seklu QK), xi *ostraka* (bicċiet tal-fuhhar b'iskrizzjonijiet

fuqhom) misjuba fis-Samarija u li jmorru lura għas-seklu VIII QK, sigilli rjali stampati fuq l-manku ta' ġarar tat-tafal misjuba fit-territorju ta' Ġuda u li jsemmu erba' postijiet ġeografiki.

Il-Kontribut tal-

Arkeoloġija: Ma nistgħux ma nitkellmex mill-kontribut kbir li tat l-arkeoloġija li f'dan il-kamp ta'studju storiku u ġeografiku hija indispensabbli. Il-fdalijiet arkeoloġiki huma kollha xhieda storika ta' kulturi antiki li jgħinuna ffit aktar ngħaqqdu t-tagħrif dwar l-art biblika. L-iskavi arkeoloġiki xjentifiċi jagħtu kontribut kbir biex nifhmu n-natura u l-istorja ta' insedjamenti antiki; nifhmu aħjar l-istrutturi u l-firxa tal-binjiet tal-iblet u tal-irħula;

nifhmu aħjar is-sistema tat-tqassim ta' l-ilma, is-sistemi tad-drenaġġ, il-kultura materjali u r-relazzjonijiet ma' pajjiżi oħra. Dan kollu jġi bbażat fuq investigazzjoni stratigrafika li tixhed għad-diversi żminijiet ta' insedjament jew ieħor. Ma' dan inżidu l-istudju ta' dak kollu li jinstab (fuhhar, muniti, ħgieg, iskrizzjonijiet eċċ) u l-istudju tad-dokumenti letterarji li jtkellmu minn dawn l-insedjamenti u l-madwar tagħhom. Meta nitkellmu mill-art biblika rridu ngħidu li saru mijiet ta' skavi arkeoloġiki fil-postijiet il-kbar u centrali ta' l-art u b'hekk għandna stampa ffit jew wisq ċara ta' l-insedjamenti antiki. Is-sejbiet u r-riżultati jitqabblu biex l-istampa tkun aktar ċara u koerenti.

L-Ambjent Ġenerali tal-Art Imqaddsa

Pont vitali: Irridu nifhmu l-istorja ta' din l-art fil-kuntest aktar wiesa' tal-qafas ġeo-politiku tal-Lvant Qarib antik. Din l-art, 350 mil fit-tul, testendi mis-Sinaj fin-nofsinhar sal-muntanji ta' Amanus u Tawrus fit-tramuntana. Il-wisa' ta' 60 mil jitkejjel mill-kosta tal-Mediterran sa tarf id-deżert max-xmara Ġordan. Minkejja ċ-ċokon, din l-art għandha klima diversa, xita mhix nieqsa fix-xhur xitwin, u struttura topografika partikolari. Tagħmel parti

miz-żona abitata ta' dak li ġie msejjaħ, 'In-Nofs Qamar Fertili' (*Fertile Crescent*).

Din iż-żona ġeografika hija mdawra bil-baħar fin-naħa tal-punent, espansjonijiet ta' deżert fiċ-ċentru kif ukoll fin-naħa tan-nofsinar.

Iż-żona fit-tramuntana tal-lvant hija magħrufa bħala Mesopotamja, biż-żewġ xmajjar kbar, it-Tigris u l-Ewfrat. Dawn ix-xmajjar isibu l-għejun tagħhom fl-Armenja u jinżlu lejn il-Golf Persiku, il-limitu fl-ilbiċ tan-Nofs Qamar Fertili.

Il-Palestina tinsab fin-naħa tax-xlokk u hija l-iżgħar u l-ifqar mill-pajjiżi f'din iż-żona ġeografika. Hija importanti għaliex kienet triq prinċipali, pont, bejn it-tieni ċentru l-aktar importanti fiċ-ċivilizzazzjoni

antika, l-Eġittu, pajjiż in-Nil u l-pajjiżi l-kbar tan-Nofs Qamar Fertili. Hija l-pont tal-art bejn iż-żewġ kontinenti ta' l-Asja u l-Afrika.

Lejn tmiem ir-raba' u l-bidu tal-ħames millennju Q.K. il-pedamenti ta' ċivilizzazzjoni umana ġew imqiegħda fiż-żewġ artijiet tax-xmajjar il-kbar, il-Mesopotamja u l-Eġittu. Kien hawnhekk li twieldu l-ewwel saltniet kbar li imponew gvern organizzat u magħqud fuq il-popolazzjonijiet tagħhom. Dawn ġew meġġuna mill-fertilita tal-artijiet tagħhom imsoqqija mix-xmajjar il-kbar li servew ukoll bħala mezz ta' trasport.

Fatturi bħal dawn ma jeżistux fil-Palestina u s-Sirja

għaliex il-konfigurazzjoni ġeografika tagħhom aktar tgħin biex taqşam l-art f'distretti iżgħar u mhux dejjem fertili. Dan ma kienx jgħin għall-għaqda. It-tliet xmajjar jinżlu b'mod vertikali: ix-xmara Oronti tinżel lejn it-Tramuntana u l-Litani u l-Ġordan lejn in-nofsinar. Kien fil-widien tax-xmajjar li żviluppaw l-insedjamenti urbani (ara: Ġenesi 13, 10). Hu għalhekk li s-Sirja u l-Palestina saru artijiet fid-dell tal-qawwiet il-kbar, il-Mesopotamja u l-Eġittu, li kienu jikkunsidrawhom bħala triq ta' kummerċ. Dan ħalla marka storika fuqhom f'dak kollu li għandu x'jaqşam ma' influwenza kulturali, ekonomika u politika; u anke jekk ma setgħux jiżviluppaw b'mod indipendenti, kien

Xmara Ewfrat

proprju hawn li żviluppat il-kitba alfabetika u l-fidi monoteistika.

F'dal-kuntest hija interessanti l-Lista tan-Nazzjonijiet li nsibu fil-Ġenesi 10 u fl-1 Kronaki 1;1-23. Hija xhieda ta' x'kienu jaħsbu l-antiki fuq is-sitwazzjoni ġeopolitika tal-Palestina bħala pont u ġabra qasira tal-artijiet u n-nazzjonijiet magħrufa lil Israel, probabbilment fi żmien il-monarkija magħquda, taħt forma ta' arblu tar-razza li jibda minn Noe. Ulied Ġafet li kienu joqogħdu fin-naħa tat-tramuntana u l-majjistral; ulied Ħam fin-nofsinar, f'relazzjoni ma' l-Eġittu u li kienu joqogħdu anke f'Kanghan, u wlied Sem fil-lvant, popli semitiċi qrib ħafna l-Israeliti

Bejn il-Baħar u d-Deżert:

Il-klima tal-Palestina hija influwenzata ħafna minħabba l-fatt li tinsab bejn il-baħar u d-deżert, f'żona sub-tropikali, li jwassal għax-xita fix-xitwa u stagun niexef fis-sajf, b'rebbieġha li hija xi ftit jew wisq qasira. Għall-aħħar ta' Marzu l-irjieħ mix-xlokk (riħ 'hamsin') iġibu jiem ta' sħana u dan ukoll f'xi jiem ta' April-Mejju u Settembru-Ottubru. Hija l-kosta u l-gholjiet fit-tramuntana li l-aktar li jirċievu l-barka tax-xita, xi kultant b'abbundanza kbira.

Hemm diversi xmajjar zġhar li jinżlu lejn il-wied tal-

Ġordan matul is-sena kollha: ix-xmara Ġarmuk, Ġabbok u Wied Ġalud fin-naħa tal-majjistral; l-Arnon u ż-Żered li jinżlu lejn il-Baħar il-Mejjet u x-xmara Ġarkon li tinżel lejn il-Mediterran. Hemm xmajjar zġhar li huma qosra u għandhom ftit ilma, bħax-xmara Kison.

Matul l-istorja l-Baħar Mediterran (il-Baħar 'il-Kbir') ma tantx kellu importanza għall-popolazzjoni u l-ekonomija minħabba n-nuqqas ta' portijiet kbar. Insibu xi portijiet zġhar bħalma kienu dawk ta' Ġoppa, 'Askalon, Dor u Ghakku. Ta' importanza ikbar kienu l-portijiet tas-Sirja, partikularment Tir u Sidon.

Id-deżert idawwar il-Palestina min-naħa tal-lvant u tan-nofsinar, żoni estensivi li fihom kienu jgħammru n-nomadi u tribujiet li kienu jagħmlu pressjoni fuq iż-żoni abitati, bħalma kienu l-Għamalekin, il-Midjanin u l-Ismagħelin. L-awtur bibliku jgħid, per eżempju li kien fi żmien Sawl (1 Samwel 14:48) li l-poplu ġie meħlus minn dawn. Id-deżert, speċjalment min-naħa tan-Negeb fin-nofsinar u min-naħa tat-Transġordanja, kien qisu bieb miftuħ għall-invażjoni u l-infiltrazzjoni tal-għedewwa tal-poplu.

Il-pressjoni kontinwa ta' nomadi Semiti mid-deżert għamel mod li l-popolazzjoni fil-Palestina

dejjem kienet fil-parti l-kbira Semitika. Xhieda ta' dan huma l-ismijiet ġeografici. Fi tmien it-tielet u fil-bidu tat-tieni millennju QK, in-Nofs Qamar Fertili mtela bl-Għammurrin. Fi tmien it-tieni millennju QK dahlu l-Għebrej-Għaramin.

Il-baħar u d-deżert holqu l-pedamenti ġeologiċi tal-Palestina, il-blat u l-ħamrija tagħha. Blat li huwa magħmul minn diversi tipi ta' ġebel franka, iffurmat minn diversi depositi sedimentarji fil-perijodi ġeologiċi tardivi. Hija franka li tippermetti li l-ilma jgħaddi sakemm jiġi miżmum u jiġri fuq livell inferjuri ta' blat li ma jħallix l-ilma jgħaddi. Insibu blat tajjeb biex jiġi maqtuġh u jintuża għall-bini u dan jipprovdi riżorsa naturali għal Palestina. Dan it-tip ta' blat, biż-żmien isir ħamrija fertili, li bħalha nsibu fiż-żona ta' l-gholjiet fil-majjistral tal-Palestina u fit-Transġordanja ċentrali. It-tip ta' blat u ħamrija fid-deżert ta' Ġuda, għall-kuntrarju, huwa fqir ħafna, anke jekk fil-widien dan għen biex żviluppaw it-toroq prinċipali bejn l-gholjiet.

Il-widien fil-majjistral tal-Palestina huma mgħottija b'ħamrija fertili li nġarret lejn il-kosta u l-Wied ta' Ġezrael; b'hekk dawn iż-żoni saru minn fost l-aktar fertili f'din l-art. Il-parti tal-majjistral tal-kosta hija mgħottija bir-ramel li jidħol

anke 4 mili 'l ġewwa mill-kosta. Fit-tramuntana tan-Negeb nsibu speċi ta' trab fin isfar-kannella li ġie msoqqi u kkultivat u maż-żmien ħoloq zona fertili.

L-ġholjiet ta' Edom u Mowab huma miksiya bi blat ħamrani filwaqt li ż-żona tat-tramuntana tal-Palestina tixhed li kienet zona vulkanika. Fil-fatt, f'Basan (fit-tramuntana tat-Transġordanja) u fiż-żona t'isfel tal-Galilija, il-blat hu vulkaniku, iswed, blat li biż-żmien isir ħamrija fertili b'kulur griż-iswed. Il-perjodu tal-ħidma vulkanika ħalla xhieda tektonika li tatna t-topografija tal-Palestina: il-muntanji għolew u niżlu l-widien, fosthom il-Wied tal-Ġordan, li jibda mill-Bekagħa Libaniża sal-Baħar l-Aħmar.

Ekonomija Agrarja: dawn il-karatteristiċi ġeografici – id-dimensjonijiet doġoq, it-topografija varjata u l-pożizzjoni tal-art bħala pont bejn iċ-ċentri kulturali l-kbar - sawru l-ekonomija pastorali-agrarja tal-Palestina, komuni għal ħafna pajjiżi fl-anitikita. Fil-Palestina kienet tiġi pprattikata l-biedja naturali, jiġifieri mingħajr l-irrigazzjoni u tiddependi biss fuq ix-xita u n-nida. Dan kien ifisser li xi kultant in-nixfa kienet iġġiegħel lill-popolazzjonijiet tal-Palestina jbatu l-ġuħ u jinżlu l-Eġittu għall-ikel. Dewteronomju 11:10-12 huwa xhieda ta' din

it-tip ta' biedja li 'tiddependi minn Alla: *L-art li diehel fiha biex tehodha f'idejk m'hijiex bħall-art ta' l-Eġittu, mnejn ħriġtu, fejn kont tiżra' ż-żerriegħa u ssaqqiha b'riġlek, bħal ġnien tal-ħxejjex; l-art li int se tġhaddi għaliha biex tehodha f'idejk hi art miżgħuda bil-muntanji u l-widien; art li tixrob l-ilma tax-xita mis-smewwiet; art li jieħu ħsiebha l-Mulej, Alla tiegħek, b'għajnejh dejjem fuqha mill-ewwel sa l-aħhar tas-sena.* L-istess Ktieb (8:7-8) jtkellem mill-frott partikulari ta' din l-art: *Għaliex il-Mulej Alla tiegħek, se jdahħlek f'art tajba, art ta' widien ta' ilma, ta' għejun u gliegel, li jferrgħu fil-witat u l-muntanji; art tal-qamħ, tax-xgħir, tad-dwieli, tattin, tar-rummien; art taż-żebbuġ, taż-żejt, tal-għasel...* Huwa l-frott partikulari tal-ħidma agrikola tipika tal-karatteristiċi ġeografici tal-Palestina, bl-għasel li probabbilment huwa frott it-tamal. Ma' dan inżidu t-trobbija tal-baqar u tan-nghaġ u l-mogħoż. B'hekk għandna spiss id-deskrizzjoni klassika tal-art imwiegħda bħala *art tnixxi ħalib u għasel.*

Minħabba t-trasport fit-toroq kummerċjali, speċjalment il-*Via Maris* (It-Triq fuq il-Baħar) u l-*Via Regia* (It-Triq tas-Slaten), nafu wkoll li n-nomadi kienu jrabbu l-iġmla li kienu jgorr u l-merċa (ara: Genesi 37:25). It-trobbija

tagħhom kienet għajn ta' ġid għax kienet tkattar it-traffiku kummerċjali. Dan kien komdu meta l-popolazzjonijiet kienet tesporta iż-żejjed tal-frott tal-art, bħal qamħ, żejt, inbid u għasel (ara: 1 Slaten 5, 11; Eżekjel 27:17) u għall-importazzjoni, per eżempju d-drappijiet u l-ħwejjeġ mill-Eġittu (ara: Eżekjel 27:7), l-injam u l-ħut mill-Feniċja (ara: Nehemija 13:16).

Il-Bibbja tagħti ħjiel li fost il-ftit materji primi tal-Palestina kien hemm ukoll il-ħadid u r-ram (Dewteronomju 8, 9). Kien hemm xi minjieri tal-ħadid fit-Transġordanja u fin-nofsinar tal-Libanu. Instabu wkoll xi minjieri tar-ram fl-Għaraba, bejn il-Baħar il-Mejjet u l-Golf ta' Għakaba. Ftit li xejn insibu miktub fuq l-użu ta' melħ mill-Baħar il-Mejjet u l-informazzjoni fuq is-snaġġa mhijiex abbondanti. Spiss kien il-missier li jgħallem u jgħaddi s-sena tiegħu lil ibnu. Għalhekk il-Bibbja ssemmi l-familji tal-fuħħara (1 Kronaki 4, 23), tal-bennejja (4, 14), tan-nissieġa (4, 21) u l-iskribi (2, 55).

Ġeografija Fizika – Id-Diversi Żoni Ġeografici

Il-Palestina hija maqsuma f'diversi żoni żgħar li huma ħafna differenti minn xulxin. Biżżejjed ingibu quddiem għajnejna, kif sejr in naraw, id-differenza fl-għoli tal-

muntanji u l-baxx taż-żona taħt il-livell tal-Baħar Mediterran. L-istudjużi tal-ġografija biblika, għal raġunijiet fiżiċi u topografiċi, iħobbu jaqsmu din l-art f'erba' strixxi ta' art, mit-tramuntana għan-nofsinhar.

L-Istrixxa Kostali jew

Pjanura tax-Xatt: Din hija pjanura dejqa fin-naħa tat-tramuntana u aktar wiesgħa fin-naħa tan-nofsinhar. Fuq il-kosta kienet tgħaddi t-Triq tal-Baħar (*Via Maris*). Ma' din it-triq kummerċjali nbnew id-diversi bliet. Din il-pjanura hija fertili hafna minhabba l-hamrija miġjuba bix-xita mill-għoljiet u d-diversi għejun ta' l-ilma. Fil-parti tat-tramuntana ta' din l-istrixxa nsibu żewġ

katini ta'għoljiet, dawk ta' Ras Ħa-Niqra u dawk tal-Karmelu. Bejniethom il-pjanura ta' Ghakku. Din il-pjanura hija marbuta mal-Wied ta' Ġizragħel fl-ilbiċ permezz ta' strixxa dejqa bejn il-Karmelu u l-għoljiet fin-nofsinhar tal-Galilija. F'nofs din il-pjanura nsibu l-belt ta' Ghakku u, illum, ftit aktar 'l isfel, il-belt ta' Haifa.

Il-Wied ta' Ġizragħel jaqsam mill-majjistral għal-lvant l-għoljiet centrali tal-art u jgħaqqad iż-żona tax-xatt mal-Wied tal-Ġordan. Huwa wied fertili hafna u matul l-istorja minnu kienu jgħaddu diversi fergħat tat-Triq tal-Baħar. Fin-naħa tal-majjistral tal-wied kien hemm diversi bliet bħal

Megiddu, Ġoknagħam u Taghanak. Bejn it-Tabor u Megiddu ġew miġġielda diversi battalji storiċi.

Minn taħt l-għoljiet tal-Karmelu sa Ġoppa l-pjanura tax-xatt tissejjah Saron, żona b'ramel hamrani li kien magħruf għas-siġar tal-Ballut. L-ibliet inbnew lejn il-lvant, bħal per eżempju 'Afeq u Gat-Pedalla u din iż-żona kellha żewġ portijiet żgħar: Dor u Ġoppa.

Fin-naħa tan-nofsinhar tal-pjanura tax-xatt insibu żona msemmija għall-Filistin, poplu li minnu ttiehed l-isem 'Palestina', u li ħakmu din iż-żona fis-seklu XII Q.K. Hawnehkk il-pjanura hija aktar wiesgħa,

b'inqas xita imma biżżejjed għall-kultivazzjoni, almenu saż-żona ta' Gaza. Din il-belt kienet dik ewlenija matul diversi perjodi storiċi. Iktar 'il fuq kien hemm iż-żewġt ibliet ta' 'Asdod u 'Askalon.

Bejn in-nofsinar tal-pjanura tax-xatt u l-Għoljiet tal-Lhudija hemm żona ta' għoljiet li kienu msemija għas-siġar taż-żebbuġ u t-tin selvaġġ. Din tissejjah Sefela u fiha kien hemm diversi bliet fortizzi bħalma kienu: Ġezer, Bet-horon, Bet-xemex, Timna, Żorah u Lakis.

Fix-xlokk tal-pjanura tax-xatt insibu l-parti tal-majjistral tad-Deżert tan-Negeb. Il-belt prinċipali ta' din iż-żona hija Birsaba.

L-Għoljiet Ċentrali: Fl-antikita hafna minn dawn l-għoljiet kienu mimlija siġar u għelieqi mtarrġa bil-hitan tas-sejjeħ. Matul l-istorja l-kultivazzjoni tagħhom giet abbandunata u hafna mill-ħamrija tal-wieċ ingarret bix-xita. Nistgħu naqsmu dawn l-għoljiet ċentrali f'erba' żoni prinċipali: il-Galilija, l-Għolja ta' Efrajm, l-Għoljiet tal-Lhudija u l-Muntanji tan-Negeb.

Fin-naħa tat-tramuntana nsibu ż-żona tal-Galilija, l-ogħla fost dawn l-għoljiet u l-aktar fertili, anke jekk matul l-istorja kienet xi ftiit maqtugħa mit-toroq kummerċjali. Hemm il-Galilija tat-Tramuntana li tiffirma wesgħa kbira, li

saret żona abitata, u aktar 'l isfel ġabra ta' għoljiet bis-siġar. Il-Galilija tan-Nofsinar fiha bosta għoljiet żgħar u widien wiesa'. F'nofs din iż-żona tispikka l-Għolja tat-Tabor.

Iż-żona tal-Għolja ta' Efrajm hija l-parti ċentrali ta' dawn is-sensjela ta' għoljiet u forsi l-aktar importanti meta niġu biex nitkellmu minn insedjamenti matul l-istorja. L-isem meħud mit-tribù ta' Efrajm, li kien jgħammar fin-naħa tan-nofsinar ta' din iż-żona. Taħt it-tribù ta' Efrajm għammret it-tribù ta' Benjamin. Fin-naħa tat-tramuntana tal-Għolja ta' Efrajm kienu jgħaddu hafna toroq kummerċjali u dawn taw lok għall-iżvilupp

Il-quċcata tat-Tabor

ta' bosta bliet fosthom Sikem, bejn l-Għolja 'Ebal u Garizim, Tirsa, Dotan u Samarija. Sikem hija fil-fatt l-ewwel belt tal-Palestina msemmija f'kampanja militari Eġizzjana u juri kemm dik kienet mibnija f'post strateġiku.

L-Għoljiet tal-Lhudija huma simili ħafna għall-parti tan-nofsinhar tal-Għolja ta' Efrajm. Il-bliet prinċipali mibnija fuq it-toroq li mit-tramuntana kienu jinzlu għan-nofsinhar kienu Ġerusalem, Betlehem u Hebron. Iż-żona hija kkultivata bis-siġar taż-żebru u d-dwieli u n-naħa ta' l-ivant thares 'l isfel lejn id-Deżert ta' Ġuda, żona ftit li xejn abitata matul l-istorja,

nehhi per eżempju l-oasi ta' Ghajn-gedi, żona spiss mghammra bir-ribelli, nies mahruba u eremiti. F'dan il-kuntest wiehed jifhem l-importanza tal-Belt ta' Ġerusalem. Filwaqt li Hebron kienet fiċ-ċentru ta' din iż-żona, Ġerusalem kienet isservi bħala passagg lejn it-Transġordanja (minn Ġeżer għal Ġerusalem lejn Geriko u l-Baħar il-Mejjet).

L-aħħar parti ta' din iż-żona nsibuha fin-naħa ta' l-ivant tan-Negeb. Hmistax-il mil minn Hebron wiehed jinzel għaż-żona deżertika tan-Negeb fejn kien hemm il-belt ta' Gharad. Aktar 'l isfel wiehed jinzel fiż-żona deżertika ta' Sin, Faran u s-Sinaj.

Il-Wied tal-Ġordan: F'nofs dan il-wied tgħaddi x-xmara Ġordan li tibda minn taht l-Muntanja tal-Hermon lejn il-Baħar il-Mejjet, l-aktar post baxx fid-dinja, niżla ta' 1,500 pied. Hawnhekk il-wied jerga' jitla' għal daqs 750 pied fuq il-livell tal-baħar u jerga' jinzel lejn xatt il-Baħar l-Aħmar. Il-Wied tal-Ġordan jinqasam f'ħames żoni: Il-Wied ta' Hule, L-Għadira ta' Ġennesaret, il-Wied tal-Ġordan, il-Baħar il-Mejjet u l-Għaraba.

Il-Wied ta' Hule jibda fin-naħa tan-nofsinhar tal-Libanu tal-lum u fih hemm il-belt ta' Metulla, il-fruntiera moderna bejn Israel u l-Libanu. Fuq in-

naħa ta' l'vant kien hemm Dan, bis-santwarju rjali tagħha, belt msemmija bhala l-fruntiera tat-tramuntana tal-art imwiegħda. Taħt l-Għolja tal-Ħermon insibu l-għejjun tax-xmara Ġordan li jinzlu fil-parti ċentrali ta' dan il-wied u kienu jiffurmaw l-Għadira ta' Ħule. Ftit 'il bogħod kien hemm Ħasor, salib it-toroq lejn Damasku.

L-Għadira ta' Ġennesaret hija l-għadira l-aktar magħrufa minħabba l-Ġdid Testment. Twila tlettax-il mil u wiesgħa sebgħa, l-għadira hija mdawra minn widien dojoq. Żona ikkultivata u abitata matul iż-żminijiet b'klima mfittxija. L-Għadira ħadet l-isem ta' Tiberija minħabba l-belt mibnija mit-tetrarka Erodi.

Il-Wied tal-Ġordan huwa twil sebgħin mil, bejn l-Għadira ta' Ġennesaret u l-Baħar il-Mejjet. Ix-xmara tgħaddi mill-fond ta'

dan il-wied li huwa fertili fix-xtut tiegħu. Min-naħa tal-majjistral ix-xmara hija msaħħa mix-xmara Ġalud li tinzel mill-Wied ta' Betsan. Wied Fara li kien jinzel minn Tirsa lejn Adam holoq triq naturali mill-Għolja ta' Efrajm lejn it-Transġordanja. Minn dan il-post sa Ġeriko, il-Wied tal-Ġordan huwa Prattikament deżert. Il-parti ta' l'vant fiha diversi xmajjar żgħar, bħal Ġabbok u Ġarmuk li madwarhom inbnew diversi bliet fosthom Pella u Maħanajm.

Il-Baħar il-Mejjet jissejjaħ hekk minħabba l-kontenut kbir ta' melħ, frott in-nuqqas ta' żvog għall-ilma u l-evaporazzjoni. Iż-żona madwar il-Baħar il-Mejjet mhijiex ikkultivata. Dan il-Baħar (fil-fatt hija għadira magħluqa), li jipproduci minerali li jintużaw kummerċjalment, huwa maqsum fi tnejn minn dak li jissejjaħ 'l-Ilsien', u huwa mdawwar minn għoljiet kbar

u widien dojoq li minnhom jinzel l-ilma tax-xita mill-Għoljiet tal-Lhudija. Insibu anke diversi oasi madwaru, per eżempju Għajn-gedi fuq in-naħa tal-majjistral.

L-Għaraba hija t-tkomplija tal-Wied tal-Ġordan bejn l-Baħar il-Mejjet u l-Golf ta' 'Elat u l-isem huwa sinonimu mal-kelma 'deżert'. Hija żona deżertika li fiha xi għejjun ta' ilma ġieri li joholqu oasi żgħar. Din iż-żona kienet importanti għal minjieri tar-ram u t-triq kummerċjali li kienet tgħaddi minnha lejn 'Elat u l-port tagħha.

L-Għoljiet tat-

Transġordanja: In-naħa tal-majjistral ta' dawn l-għoljiet jinzel lejn il-Wied tal-Ġordan filwaqt li n-naħa ta' l'vant ftit ftit jitlaqqam fid-Deżert Siro-Għarbi. Hija żona li tintuża aktar għall-mergħa tal-bhejjem u matul l-istorja kienet mghammra min-nomadi. Ix-xita li tinzel fit-Transġordanja tinzel lejn il-Wied tal-Ġordan mid-diversi xmajjar qosra li hemm li huma x-xmajjar Ġarmuk, Ġabbok, Arnon u Żered. L-Għoljiet 'il hemm mill-Ġordan jinqasmu f'erba' żoni: Basan, Gilgħad, Mowab u 'Edom.

Basan huwa d-distrett tat-tramuntana tat-Transġordanja, 'il fuq mix-xmara Ġarmuk. Hija żona fertili u fil-Bibbja jissemew 'il-barrin ta' Basan' (Għamos 4:1) biex jindikaw il-prospertà

Ir-rebħa tal-Amurrin - Tissot The Conquest of the Amorites

tagħha. Kienet zona dejjem abitata minhabba l-fatt li l-Għolja ta' Hawran fi l-ivant serviet bhala linja ta' difiża u protezzjoni.

Iż-zona ta' Gilgħad hija oghla u fil-lvant kienu nbnew xi bliet fosthom Rabba Ghammon (Amman). Iż-zona ta' Gilgħad kienet iċ-ċentru tal-popolazzjoni Israelitika fit-Transgordanja. Mhux l-ewwel darba li s-slaten Israeliti sabu kenn hawnhekk f'mumentu ta' kriżi.

Mowab hija zona maqsuma fi tnejn mix-xmara Arnon u thares fuq il-Baħar il-Mejjet.

Edom hija l-aħħar zona li tissemma meta jissemmew il-postijiet tal-art tal-Palestina: l-għoljiet ta' din iż-zona, minhabba l-għoli, għandhom xita abbondanti u diversi zoni huma miżgħuda bis-sigar. Minn hemm ġej l-isem Muntanja Segħir

(‘Muntanja Xagħarija’). Matul l-istorja din iż-zona kellha diversi fortizzi jħarsu l-popolazzjoni tagħha.

Ħafna siltiet fl-Iskrittura jippruvaw li d-divizjoni tal-art f'dawn id-diversi zoni topografiċi kienu magħrufa sewwa lill-ewwel nies li sabu kenn f'din l-art. Kull zona kellha isem ġeografiku magħruf kif jixhdu diversi siltiet qosra fil-Kotba ta' l-Antik Testament. *Duru u itilqu; idhlu fil-muntanji tal-Ammurrin u fl-inhawwi tagħhom, fl-Gharaba, fl-għoljiet, fil-witat u fin-Negeb, f'xatt il-baħar, fl-art tal-Kanghanin, u fil-Libanu, sax-xmara l-kbira Ewfrat* (Dewteronomju 1:7); *Gożwe rebaħ l-art kollha – il-muntanji, in-Negeb, is-Sefela, bix-xaqliba tagħhom...rebaħhom minn Kades-barniġha sa Gaza,*

u l-art kollha ta' Gosen sa Gibgħon (Gożwe 10:40 – 41); *U Gożwe ħa f'idejħ din l-art kollha; il-muntanji u n-Negeb kollu, l-art kollha ta' Gosen, is-Sefela u l-Gharaba, il-muntanja ta' Israel u l-witat tiegħu* (11:16) *...fil-muntanji, fis-Sefela, fl-Gharaba, fix-xaqlibiet tagħhom, u fid-deżert u fin-Negeb, l-artijiet tal-Ħittin, tal-Amurrin, tal-Kanghanin, tal-Perizzin, tal-Ħiwwin u tal-Ġebusin* (12:8) *Imbagħad nizlu wlied Ġuda jitqabdu mal-Kanghanin li kienu jgħammru fil-muntanji, fin-Negeb u fis-Sefela* (Imħallfin 1:9). Dan juri li minkejja ċ-ċokon tal-Palestina, din l-art hija għanja fid-differenzi topografiċi. Ftit bogħod minn xulxin insibu zoni differenti ħafna: il-Galilija fertili u mbierka bix-xita u l-Wied tropikali

tal-Ġordan, l-Ġholjiet fertili fit-Transġordanja, l-inxif tad-deżert fin-Negeb u d-Deżert selvaġġ ta' Ġuda. L-ġholjiet wieqfa u l-qsim ġeografiku naturali għen biex il-popolazzjonijiet li għexu f'din l-art ikollhom storja u kuntest differenti, li mbagħad għamilha impossibbli li jkun hemm għaqda politika u nazzjonali. *Ikompli*

**Xi bibliografija
li tista' tgħin
għall-appfondiment
tal-Ġografija u l-Istorja
Biblika**

AHARONI YOHANAN, *The Land of the Bible, a Historical Geography*, Burns and Oates, London 1979.

AHARONI YOHANAN - AVI-YONAH MICHAEL, *The Macmillan Bible Atlas. Revised Edition*, Carta, New York - London, 1977.

AHARONI YOHANAN - AVI-YONAH MICHAEL - RAINEY A.F. - SAFRAI Z., *The Carta Bible Atlas*, Carta, Jerusalem 2002.

AVI-YONAH M, *The Holy Land, A Historical Geography from the Persian to the Arab Conquest 536 B.C. to A.D. 640*, Carta, Jerusalem 2002.

NEGEB AVRAHAM (Ed.), *The Archaeological Encyclopedia of the Holy Land, Revised Edition*, Jerusalem 1986.

KASWALDER PIETRO A., *Onomastica Biblica, (Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor 40)*, Franciscan Printing Press, Jerusalem 2002.

KASWALDER PIETRO A., *La Terra della Promessa, (Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor 44)*, Franciscan Printing Press, Jerusalem 2010.

**“WIKKIEL U
SAKRANAZZ” (LQ 7:34):
IT-TEMA TAL-IKEL
FL-EVANGĠELJU SKONT
SAN LUQA**

Rev Dr Martin Micallef OFMCap

Wahda mit-temi li San Luqa jirrepeti minn kapitlu għall-ieħor fin-narrativa tal-Evangēlju tiegħu hija dik tal-ikel. Minbarra għaxar ikliet li fihom insibu l-preżenza ta' Ġesù, San Luqa nkluda wkoll bosta referenzi oħra għall-ikel, tema li tkompli wkoll fit-tieni volum li kiteb l-istess awtur, l-Atti tal-

Appostli.¹ Ghalkemm hemm modi differenti ta' kif nistgħu niġbru jew nikklassifikaw it-temi tal-ikel fl-Evangēlju skont San Luqa, f'dan l-artiklu se nagħtu lista ta' dawn ir-referenzi billi nsegwu n-numru tal-kapitli ta' dan l-Evangēlju.

- Lq 1:15** Fit-thabbira tat-twelid ta' Ġwanni l-Battista, l-anġlu jinforma lil Żakkarija li dak li kellu jitwieled minn Elizabetta “ma jkun jixrob ebda inbid jew xorb qawwi.”
- Lq 1:53** Fil-*Magnificat*, Marija tfahħar lil Alla għax xebba' lil dawk li kienu bil-ġuħ: “Mela b'kull ġid lil min hu bil-ġuħ, u l-għonja baġħathom 'il barra b'xejn.”²
- Lq 2:7** Fit-twelid ta' Ġesù nsibu referenza għall-maxtura, il-post li minnu jieklu l-Annimali biex bħal donnu l-Evangēlista jfakkarna li Ġesù kellu jsir ikel għal dawk li jemmu fih. “Marija wildet l-ewwel iben tagħha, fisqietu u medditu f'maxtura.”³
- Lq 2:12** Ir-referenza għall-maxtura nsibuha wkoll bhala parti mill-messaġġ tal-anġlu lir-rgħajja: “Bħala sinjal ikollkom dan: issibu tarbija mfiqija u mimduda f'maxtura.”
- Lq 2:16** Il-maxtura tissemma għat-tielet darba hekk kif ir-rgħajja waslu fil-post fejn twieled Ġesù: “Marru mela jgħaġġlu, u sabu 'l Marija u 'l Ġużeppi, bit-tarbija mimduda f'maxtura.”
- Lq 2:37** Fl-episodju tal-preżentazzjoni ta' Ġesù fit-Tempju, San Luqa jagħtina deskrizzjoni ta' Anna, bint Fanwel li wara li romlot għaddiet haġġitha fit-talb u s-sawm, jiġifieri fiċ-ċaħda tal-ikel b'sinjal ta' dipendenza fuq Alla: “Sa ma kellha erbgħa u tmenin sena ma kienet titwarrab qatt mit-Tempju, lejl u nhar taqdi lil Alla fis-sawm u t-talb.”⁴
- Lq 3:11** Lil dawk li marru għand Ġwanni l-Battista biex jurihom x'għandhom jagħmlu biex jindmu hu jwegibhom b'referenza għall-ikel b'għest ta' ġustizzja lejn xulxin: “Min għandu żewġ ilbiesi, jaqsam ma' min ma għandu xejn, u min għandu x'jiekol jagħmel l-istess.”
- Lq 3:17** Fil-predikazzjoni harxa tiegħu, Ġwanni l-Battista jagħmel użu mix-xbieha tal-midra filwaqt li jsemmi l-qamh, wiehed mill-prodotti tal-art li minnu jsir il-hobż: “Il-midra qiegħda f'idu, biex iderri l-qiegħa u jiġbor il-qamh fil-maħžen tiegħu, imma t-tiben jaħarqu b'nar li ma jintefex.”
- Lq 4:1-4** It-tentazzjonijiet ta' Ġesù fid-deżert jibdeu b'nota dwar l-ikel fejn Ġesù juri d-dipendenza tiegħu fuq Alla. “Ġesù mimli bl-Ispirtu s-Santu, raġa' lura mill-Gordan u l-Ispirtu hađu fid-deżert. Hemm għal erbgħin jum Ġesù kien imgarrab mix-xitan. Matul dawk il-jiem ma kiel xejn; u mbagħad meta għaddew dawk il-jiem, hađu l-ġuħ. U x-xitan qallu: ‘Jekk inti Bin Alla, għid lil din il-ġebbla ssir hobż.’ Wiegħbu Ġesù: ‘Hemm miktub li 'l-bniedem mhux bil-hobż biss jgħix.’”⁵

Lq 4:25-26 Bħala parti mill-ispjega tal-qari meħud mill-Profeta Isaija li Ġesù tenna fis-Sinagoga ta' Nazaret, huwa jinkludi referenza għall-ikel li l-armla ta' Serafta ipprovdit lill-Profeta Elija: "Għax ngħidilkom is-sewwa, kien hemm bosta romol f'İzrael fi żmien Elija meta s-sema baqa' tliet snin u sitt xhur magħluq u waqa' ġuħ kbir fil-pajjiż kollu. Madankollu għand hadd

minnhom ma ntbaghat Elija, imma għand waħda armla minn Serafta ta' Sidon.”

- Lq 4:39** Wara li Ġesù fejjaq lil omm il-mara ta' Xmun, naqraw kif din qamet “isservi” lil dawk prezenti, kelma li għandha konnotazzjoni mal-ikel fuq l-imwejjed: “Ġesù resaq fuqha, ordna lid-deni, u d-deni ħallieha. U minnufih qamet u bdiet *isservihom* (bil-Grieg: *diakoneo*).”
- Lq 5:1-7** Fl-episodju tal-qabda mirakuluża tal-ħut għandna wkoll referenza għall-ikel, għaliex ix-xogħol ta' Pietru bħala sajjied huma marbut proprju mal-ikel.
- Lq 5:27-32** L-episodju tas-sejha ta' Levi l-pubblikan jinkludi fih ikla li għaliha Ġesù jiekol mal-pubblikani u l-midinbin, xi haġa li skandalizzat lill-Fariżej u l-kittieba.
- Lq 5:33-39** Fil-kwestjoni li ssegwi r-rakkont tas-sejha ta' Levi l-pubblikan, Ġesù jiġi akkużat li f'kuntrast mad-dixxipli ta' Ġwanni l-Battista u tal-Fariżej li kienu sikwit isumu, id-dixxipli tiegħu kienu “jieklu u jixorbu.”
- Lq 6:1-5** Fil-kontroversja li nsibu fil-bidu tal-kapitlu 6, Ġesù jiġi akkużat mill-ġdid mill-Fariżej minħabba li d-dixxiplu tiegħu kienu qed jagħmlu dak li ma jiswiex nhar ta' Sibt. Bi twegħiba, Ġesù jikkwota l-eżempju ta' David li “meta hađu l-ġuħ, huwa u dawk li kienu miegħu ... daħlu fid-dar ta' Alla u ħa l-hobż tal-preżenza ta' quddiem il-Mulej, u kiel minnu hu u ta lil dawk li kienu miegħu.”⁶

- Lq 6:21-25** Fil-lista tal-Beatitudnijiet, San Luqa jinkludi nota fuq l-ikel: “Henjin intom li ghalissa bil-ġuħ, ġhax ġhad tkunu mxebbgħin.” F’kuntrast ma’ dawn il-‘henjin’ Ġesù jtkellem fuq dawk li jindirizzahom “ħazin għalikom.” Hawnhekk ukoll insibu nota marbuta mal-ikel: “Ĥazin għalikom intom li għalissa mxebbgħin, ġhax ġhad tkunu bil-ġuħ.”⁷
- Lq 6:43-46** Ġesù johloq kuntrast bejn siġra tajba li tagħmel frott tajjeb għall-ikel u siġra ħazina li tagħmel frott ħazin u kif “kull siġra mill-frott tagħha tingħaraf. Ĥadd ma jiġbor it-tin mix-xewk, anqas l-ġheneb mill-ġhollieq.”
- Lq 7:31-35** Ġesù jikritika lill-ġhedewwa tiegħu b’kuntrast li jġib bejn Ġwanni l-Battista u bejnu f’rabta mal-ikel: “Ġhax tassew, ġie Ġwanni l-Battista, la jiekol ħobż u lanqas jixrob inbid, u intom tgħidu li ‘għandu fih xitan.’ Ġie Bin il-bniedem, jiekol u jixrob, u tgħidu, ‘Araw, xi bniedem wikkiel u sakranazz.”
- Lq 7:36-50** Fl-ikla mogħtija minn Xmun Farizej li għaliha stieden lil Ġesù, San Luqa jinfurmana li prezenti wkoll kien hemm mara midinba magħrufa li resqet tahsel riglejn Ġesù bi dmugħha.⁸
- Lq 8:3** San Luqa jagħtina lista ta’ nisa li kienu jaqdu (bil-Grieg: *diakoneo*) lil Ġesù u lid-dixxipli minn ġidhom. Il-kelma użata hawn “jaqdu” għandha konnotazzjoni mal-ikel fl-imwejjed.⁹
- Lq 8:11-15** Il-parabbola taż-żerriegħa li waqgħet fuq tipi differenti ta’ art tfakkarna f’żerriegħa li tikber u tagħmel il-frott li jittiekel, f’xebh mal-Kelma ta’ Alla.
- Lq 8:55** Wara li Ġesù qajjem lit-tifla ta’ Ġajru mill-mewt, naqraw kif “hu ordnalhom jagħtuha tiekol.”
- Lq 9:3** Meta Ġesù bagħat lid-dixxipli biex ikomplu l-missjoni tiegħu, hu ordnalhom biex ma jiħdux ikel/hobż magħhom biex jurihom li din il-missjoni kellha tistrieħ biss fuq il-qawwa ta’ Alla. “Tieħdu xejn magħkom għat-triq, la ħatar, la ħorġa, la ħobż u lanqas flus, u lanqas ma jkollkom żewġ ilbiesi.”
- Lq 9:10-17** Fl-episodju tal-miraklu tat-tkattir tal-hobż Luqa jaċcertana li dawk li kienu prezenti “kulħadd kiel u xaba’ u l-bċejjeċ tal-hobż li kien fadal ġabruhom fi tnax-il qoffa.”
- Lq 10:2** Ġesù jiddeskrivi l-missjoni tad-dixxipli permezz tax-xbieha tal-qamħ li minnu jsir il-hobż: “Il-ħsad huwa kbir, imma l-haddiema ftit. Itolbu mela lil Sid il-ħsad biex jibgħat haddiema għall-ħsad tiegħu.”
- Lq 10:7-8** Fid-diskors tiegħu dwar il-missjoni tad-dixxipli, Ġesù jtkellem jsemmi l-ikel li d-dixxipli kellhom jieklu bħala ħlas għal dak li kienu qed jagħmlu: “Ibqgħu għand dik il-familja, u kulu u ixorbu milli jkollhom huma, ġhax il-haddiem ħaqqu ħlasu. Toqogħdux idduru minn familja għal oħra. F’kull belt li fiha tmorru u jilqgħukom, kulu dak li jqegħdulkom quddiemkom.”
- Lq 10:38-42** Meta Ġesù żar id-dar tal-aħwa Marta u Marija, San Luqa jinfurmana kif Marta baqgħet isservi fix-xogħol tad-dar. Il-kelma użata bil-Grieg fil-v.40 hija *diakoneo* li kif diġà rajna timplika l-qadi tal-imwejjed.¹⁰

Lq 11:3 It-talba tal-Missierna li Ġesù għallem lid-dixxipli, tinkludi nota dwar l-ikel: “Hobżna ta’ kuljum, aġhtina kuljum.”¹¹

Lq 11:5-12 F’wahda mit-tliet paraboli dwar it-talb li nsibu f’San Luqa, naqraw kif Ġesù jtkellem dwar xi hadd li jkollu haġib: “li jiġih f’nofs ta’ lejl u jgħidlu, ‘Haġib, islifni tliet hobżiet, għax ġie għandi wiehed haġib tiegħi mill-vjaġġ u ma għandix x’nagħtih.’” Imbagħad Ġesù jkompli jtkellem fuq it-talb f’rabta mal-ikel meta jfakkar: “Min hu dak il-missier fostkom li jekk ibnu jitolbu ħuta, minflok ħuta jagħtih serp? Inkella jekk jitolbu bajda jagħtih skorpjun?”

Lq 11:27-29 Mara mill-folla li kienet qed tisma’ lil Ġesù tfaħhar lil ommu f’rabta mal-ewwel nutriment li Ġesù rċieva bħal tarbija: “Hieni l-ġuf li ġiebek u s-sider li rdajt!”¹²

Lq 11:37-54 Waqt li Ġesù kien mistieden għall-ikel minn wiehed mill-Fariżej, Ġesù jikkritika proprju lill-Fariżej prezenti li f’riti marbuta mal-ikel huma kienu lesti li jzommu l-indafa, b’differenza għall-qalb tagħhom li kienet mahmuġa bl-għemil hażin tagħhom.¹³

Lq 12:1 Ġesù jerga’ juża xbieha tal-ikel biex jtkellem mill-ipokrisija tal-Fariżej: “Ilqgħu rwieħkom mill-ħmira tal-Fariżej, jiġifieri mill-wieċ b’iehor tagħhom.”

Lq 12:16-21 Fil-parabola ta’ dak ir-raġel sinjur iblah li haseb li mhu se jmut qatt, Ġesù jagħmel ukoll użu mill-imħażen mimlija bil-qamħ bħala ikel. Quddiem dan il-ġid kbir ir-raġel sinjur iblah jgħid lilu nnifsu: “Mela strieh, kul, ixrob, ixxala!”

Lq 12:22-31 Meta Ġesù jtkellem dwar l-inkwiet tal-ħajja, jerga’ jinkludi nota f’rabta mal-ikel: “Għalhekk ngħidilkom, tinkwetawx ruħkom għall-ħajja, x’sie tieklu ... Għax il-ħajja aqwa mill-ikel. ... Ħarsu lejn iċ-ċawl; la jiżra’ u lanqas jaħsad ... madanakollu Alla jitimghu. ... Hekk ukoll intom, toqogħdux tfitxu x’sie tieklu u x’sie tixorbu ...”

- Lq 12:35-38** Il-qadi fuq l-imwejjed f'rabta mal-ikel permezz tal-verb bil-Grieg: *diakoneo*, jagħmel parti mill-parabbola ta' Ġesù li titkellem minn sid li jhalli lil qaddej jistennih u li jirritorna f'siegħa mhux mistennija. "Tassew ngħidilkom li hu jithažżem, iqegħedhom madwar il-mejda, u jgħaddi quddiemhom iservihom."
- Lq 12:41-48** Fil-parabbola tas-Sid u l-qaddejja, Ġesù johloq kuntrast bejn il-qaddej tajjeb u dak hażin. Dan jagħmlu permezz tal-inkluzjoni ta' nota dwar l-ikel u x-xorb meta Ġesù jistaqsi: "Min hu dak li s-sid iqieghdu fuq in-nies tad-dar biex jagħtihom sehemhom f'hin l-ikel?" Fl-assenza tas-sid, naqraw kif dan il-qaddej hażin "jaqbad isawwat lill-qaddejja kollha, irġiel u nisa, u jagħtiha għax-xorb u s-sokor."
- Lq 13:6-9** Fil-parabbola tas-sigra tat-tin u l-frott, Ġesù jitkellem mill-frott bħala ikel mistenni minn din is-sigra li naqset milli tagħmel dan.
- Lq 13:18-21** F'zewġ parabboli li bihom Ġesù jispjega x'inhi s-Saltna tas-Smewwiet, huwa jkompli jagħmel użu mill-motif tal-ikel. Fl-ewwel parabbola (vv. 18-19) huwa jitkellem dwar żerriegħa tal-mustarda li tikber f'sigra kbira. Fit-tieni parabbola (vv. 20-21) huwa jitkellem mill-ħmira li mara halltet mat-dqiq biex tagħmel l-għaġina tal-ikel.
- Lq 13:29** Meta Ġesù jitkellem dwar l-aħħar jiem, huwa jsemmi mejda tal-ikel: "U jiġu nies mil-Lvant u mill-Punent, mit-Tramuntana u min-Nofsinhar, u joqogħdu għall-mejda fis-Saltna ta' Alla."
- Lq 14:7-24** Ġesù jwissi lil dawk preżenti miegħu għal ikla oħra biex meta xi hadd jorganizza ikla, jistieden lill-aktar persuni fragli u mwarrba mis-soċjetà.¹⁴
- Lq 14:34-35** Ġesù jxebbah lid-dixxipli mal-melħ, ingridjent li jagħmel id-differenza fil-palat tal-ikel: "Tajjeb iva, il-melħ, imma jekk il-melħ jaqta', biex jerga' jieħu t-togħma tiegħu? U la għall-art ma jkun jiswa, u lanqas għad-demel; jarmuh barra."
- Lq 15:1-2** Fil-bidu tal-kapitlu 15 San Luqa jippreżentalna l-kritika tal-Fariżej u l-kittieba kontra Ġesù f'rabta mal-ikel għall-fatt li: "Nies midinba jilqa' għandu dan u jiekol magħhom."¹⁵
- Lq 15:11-32** Fil-parabbola li baqgħet magħrufa bħala tal-Iben il-Ħali, l-ikel għandu rwol importanti. L-ewwel għandna lil iben iż-żgħir li meta telaq minn dar missieru sab ruħu bil-ġuħ filwaqt li "kien jixtieq kieku jimla żaqqu mqar bil-ħarrub li kienu jieklu l-ħnieżer" (v.16). Fir-riflessjoni li jagħmel fih innifsu, huwa jerga' jsemmi l-ikel: "Kemmlavranti ma' missieri għandhom ħobż bix-xaba', u jien qieghed hawn immut bil-ġuħ" (v.17). Mal-wasla lura tiegħu f'dar missieru, giet mogħtija l-ordni mill-missier: "Ġibu l-għoġol l-imsemmen u oqtluh, ha nieklu u nagħmlu festa" (v.23). L-għoġol imsemmen, li l-laħam tiegħu huwa tajjeb ħafna għall-ikel, jerga' jissemma fir-ritorn tal-iben il-kbir meta l-qaddej tad-dar infurmah: "Hawn ħuk, u missierek qatillu l-għoġol l-imsemmen" (v.27). Għat-tielet darba l-għoġol imsemmen li ġie maqtul għall-ikel, jissemma fil-kliem li l-iben il-kbir jindirizza bi protesta kontra missieru: "Imbagħad jiġi dan ibnek, li belgħalek gidek man-nisa żienja, u lilu toqtollu l-għoġol l-imsemmen!" (v.30).¹⁶

- Lq 16:19-31** Fil-parabbola ta' Lazzru l-fqir u s-sinjur li nsibuha biss fl-Evangelju skont San Luqa, hemm referenza oħra għall-ikel. Id-deskrizzjoni tar-raġel sinjur tinkludi li dan "kien ta' kuljum jagħmel ikla mill-aħjar" (v.19). Min-naħa l-oħra, Lazzru jissewma wkoll f'rabta mal-ikel imma f'kuntrast mar-raġel sinjur. Lazzru "kien jinjtehet hdejn il-bieb ta' daru (tas-sinjur) bix-xewqa li jixba' b'dak li kien jaqa' mill-mejda tal-ġhani" (vv 20-21).¹⁷
- Lq 17:7-10** F'parabbola li tikkuntrasta dik li nsibu rakkuntata f'12:35-38, il-parabbola tas-Sid u l-qaddej tinkludi referenza oħra għall-ikla. Ġesù hawnhekk jittellem minn qaddej li meta jidhul lura mix-xogħol, Sidu mhux se jistiednu għall-ikel. Minflok is-Sid jgħid lill-qaddej tiegħu: "Lestili x'niekol, ilbes il-fardal u newwilli sa ma niekol u nixrob jien, u mbagħad tiekol u tixrob int."
- Lq 18:12** Fil-parabbola tal-Fariżew u l-pubblikan li marru fit-Tempju biex jitolbu, il-kliem tal-Fariżew jinkludi fih nota dwar l-ikel jew aħjar nuqqas ta' ikel: "Jiena nsum darbtejn fil-ġimgħa u nħallas l-ġhexur ta' kulma ndaħħal."
- Lq 19:7** Fl-episodju ta' Żakkew naqraw kif in-nies jibdew igergru għal Ġesù "u jgħidu li għand wiehed midneb daħal jistrieħ," b'referenza għall-ikla li Żakkew nissoponu li organizza għal Ġesù meta laqgħu f'daru bħalma jagħmlu l-persuni fl-Orjent meta jistiednu lil xi hadd fid-dar bħala ġest ta' unur.¹⁸
- Lq 20:9-18** Fil-parabbola li biha Ġesù jfisser l-istorja tas-Salvazzjoni li sabet il-milja tagħha fl-Iben tal-Missier meta dan gie maqtul, jissewma hafna l-frott u allura l-ikel, li sid l-għalqa kien jistenna mill-qaddejja li kienu jaħdmulu.
- Lq 20:46** Fil-kritika li Ġesù jgħaddi kontra l-Fariżej, huwa jiddeskrivihom f'rabta mal-ikel bħala dawk li "jħobbu t-tislim fil-pjazez u s-siġġijiet ta' quddiem fis-sinagogi u l-postijiet ewlenin fil-pranzijiet."
- Lq 21:34** Fit-twissija li Ġesù jagħti lid-dixxipli, jinkludi dik kontra l-ikel żejjed: "Oqogħdu attenti, u qisu li l-ikel u x-xorb żejjed u s-sokor ma jmewtulkomx qalbkom."
- Lq 22:1-38** Ir-rakkont tal-aħħar ċena huwa intenzjonat biex jiġbor fih ir-referenzi kollha għall-iklet li jinkludi San Luqa fir-rakkont tal-Evangelju. Din id-darba iżda l-ikla ta' Ġesù għandha rabta speċjali mal-Ewkaristija fejn l-ikel u x-xorb tassew isir l-istess Ġisem u Demm ta' Kristu.¹⁹
- Lq 23:43** Fir-rakkont tal-passjoni naqraw li Ġesù, li s'issa rajnih jipprovdni l-ikel lil min hu bil-ġuh, iressqulu "nbid qares" biex jixorbu (v.36) filwaqt li lill-ħalliel it-tajjeb jwiegħdu "Tassew ngħidlek, illum tkun fil-Ġenna miegħi" (v.43). Għalkemm l-ikel ma jissemmiex hawnhekk, madanakollu l-kelma "Ġenna" (bil-Grieg: *paradeiso*) tfakkarna fis-siġra tal-ħajja li minnha Adam u Eva ma setgħux jieklu.²⁰
- Lq 24:28-35** Fl-episodju tad-dixxipli ta' Għemmaws niltaqgħu ma' Kristu Rxoxt li jidhul fid-dar ta' dawn iż-żewġ dixxipli "u waqt li kien fuq il-mejda magħhom, qabad il-ħobż, qal il-barka, qasmu u tahulhom" (v.30).²¹
- Lq 24:41-43** Fid-dehra ta' Kristu Rxoxt lid-dixxipli, huwa juża l-ikel bħala prova li kien ħaj tassew meta qalilhom: "Għandkom xi ħaġa tal-ikel hawn?" Huma rressqulu quddiemu biċċa ħuta mixwija, u hu ħadha u kielha quddiemhom."

Bhala konklużjoni nistghu ngħidu li f'dawn is-siltiet kollha li semmejna f'rabta mal-ikel, San Luqa juża vokabularju differenti sabiex jesprimi din it-tema tal-ikel. Hekk, pereżempju, f'Lq 9:12 huwa juża kliem bħal "xi haġa (tal-ikel)" - bil-Grieg: *epistimos*; f'9:13 id-dixxipli jitkellmu "mill-ikel" (bil-Grieg: *bromata*) li kienu mistiedna jagħtu lin-nies; f'12:23 Ġesù jsemmi "l-ikel" (bil-Grieg: *trophes*) meta jgħid li "il-ħajja hija aqwa mill-ikel"; f'12:42 jissemma l-ħin tal-ikel u s-"sehem tal-ikel" (bil-Grieg: *sitometrion*); f'24:41 jissemma "l-ikel" (bil-Grieg: *brosimos*) li Kristu Rxoxt talab lid-dixxipli.

Referenzi

- 1 Dwar ir-rabta taż-żewġ volumi miktubin minn San Luqa ara M.C. Parsons u R.I. Pervo, *Rethinking the Unity of Luke and Acts* (Minneapolis: Fortress, 1993).
- 2 Fuq dan il-punt li jispikka fit-teoloġija ta' San Luqa, ara A. Valentini, *Il Magnificat. Genere letterario, struttura esegetica* (Bologna: EDB, 1987).
- 3 Dwar ir-rabta tal-maxtura mal-ikel ara Raymond E. Brown, *The Birth of the Messiah: A Commentary on the Infancy Narratives in Matthew and Luke* (Garden City: Doubleday, 1977) 420. Ara wkoll, Raymond E. Brown, "The Meaning of the Manger: The Significance of the Shepherds," *Worship* 50 (1976): 528-538.
- 4 Ara T. Stramare, "La presentazione di Gesù al tempio (Lc 2,22-40). Eventi e parole intrinsecamente connessi," *Bibbia e Oriente* 25 (1983): 63-71.
- 5 Fuq in-nozzjoni tas-sawm f'rabta ma' dan l-episodju ara Joseph F. Wimmer, *Fasting in the New Testament: A Study in Biblical Theology. Theological Inquiries* (New York: Paulist, 1982).
- 6 Għal tagħrif ieħor dwar din il-kontroversarja ara A.J. Hultgren, "The Function of the Sabbath Pericope in

Mark 2:23-28," *Journal of Biblical Literature* 91 (1972): 38-43.

7 Ara M. McKenna, *Blessings and Woes: The Beatitudes and the Sermon on the Plain in the Gospel of Luke* (Maryknoll, NY: Orbis Books, 1999).

8 Ara D.A.S. Ravens, "The Setting of Luke's Account of the Anointing: Luke 7:2-8:3," *New Testament Studies* 34 (1988): 282-292.

9 Ara Luke Timothy Johnson, *The Gospel of Luke. Sacra Pagina 3* (Collegeville, Minnesota: The Liturgical Press, 1991), 131.

10 Ara Eugene LaVerdiere, *New Testament in the Life of the Church: Evangelization, Catechetics, Prayer, Homelitics* (Notre Dame: Ave Maria, 1980), 100-106.

11 Fuq ir-rabta tal-ikel ma' din it-talba ara Peter Edmonds, "The Lucan Our Father: A Summary of Luke's Teaching on Prayer?" *Expository Times* 91 (1980): 140-143.

12 Għal tagħrif ieħor dwar Marija omm Ġesù bħala mudell tad-dixxiplut ara, Patrick J. Bearsley, "Mary the Perfect Disciple: A Paradigm for Mariology," *Theological Studies* 41 (1980): 461-504.

13 Għall-kritika ta' Ġesù waqt l-iklet li għalihom kien mistieden minn xi Fariżej ara, H.P. Heil, *The Meal Scenes in Luke-Acts:*

An Audience-Oriented Approach (Atlanta: Society of Biblical Literature, 1999).

14 Ara W. Braun, Feasting and Social Rhetoric in Luke 14, SNTS 85 (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

15 Ara G. Corti, Amico dei peccatori. Amicizia e perdono nel Vangelo di Luca (Milano: Paoline, 2004).

16 Ara Martin Micallef, "L-Iben il-Ħali jew il-Missier il-Ħali? Studju fuq il-Parabbola ta' 'L-Iben il-Ħali' (Lq 15:11-32)," Knisja 2000 no.48 (Jannar-Marzu 1999): 48-68.

17 Ara E.W. Bullinger, The Rich Man and Lazarus: The Intermediate State (New Berlin: Grace, 1992).

18 Ara J. O'Hanlon, "The Story of Zaccheus and the Lucan Ethic," Journal for the Study of the New Testament 12 (1981):2-26.

19 Ara x-xoġhol klassiku ta' Joachim Jeremias, The Eucharistic Words of Jesus (New York: Scriber's, 1966).

20 Ara Pilchan Lee, The New Jerusalem in the Book of Revelation, WUNT 129 (Tubingen: Mohr Siebeck, 2001), 304-305.

21 Ara Arthur Just Jr, The Ongoing Feast: Table Fellowship and Eschatology at Emmaus (Pueblo, Collegeville, MN: Liturgical, 1993).

ĠEDDED L-ABBONAMENT TIEGHEK

L-ART *Imqaddsa*
RIVISTA BIBLIKA

TIGDID
L-ART IMQADDSA
2021

ABBONAMENT:

€10 fis-sena

€15 jew aktar Sostenitur

TOHROĠ KULL 3 XHUR

Kummissarjat tal-Art Imqaddsa

8, Triq Santa Luċija,

Valletta, VLT 1213

Malta

Tel: 2124 2254

E-mail: comalt@ofm.org.mt

www.ofm.org.mt

Kunjom _____

Isem _____

Indirizz _____

_____

_____

Kodiċi Postali _____

Qed nibgħat € _____

bħal abbonament għall-2021

Jekk irċevejt ir-Rivista b'xejn għaliex ġejt l-Art Imqaddsa mal-Frangiskani, hallas l-abbonament biex tkompli tirciviha.

Ikteb jew cempel:

Kummissarjat tal-Art Imqaddsa

8, Triq Santa Lucija,

Valletta VLT 1213, Malta

Tel: 2124 2254

E-mail: comalt@ofm.org.mt

www.ofm.org.mt

